

अध्याय पाँच

नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको स्थापना र मनमोहन अधिकारी (२००६-१७)

५.१ पृष्ठभूमि

जङ्गबहादुर राणाले हत्याएको विशेषाधिकारलाई उनीभन्दा पछि सवैजसो राणा प्रधानमन्त्रीहरूले पनि निरन्तरता दिए । १०४ वर्ष लामो राणाशासन कालमा देशको सम्पूर्ण शक्तिका केन्द्रबिन्दु राणा प्रधानमन्त्रीहरू नै बन्न पुगेका थिए । असिमित अधिकार उपभोग गर्दै आएका राणाशासकहरूका सन्दर्भमा एकजना विद्वानले राणा प्रधानमन्त्रीलाई अधिनायकवादी शासकहरू हिटलर र मुसोलिनीसँग तुलना गरेका छन् (रेग्मी, सन् १९५८, पृ. ६) । राणाशासन कालमा नेपाली जनतालाई राजनीतिक अन्य कुनै गतिविधि सञ्चालन गर्न छुट थिएन । त्यस्तो अवस्थामा विचारधारात्मक रूपले नेपाली समाजमा कुनै किसिमको सैद्धान्तिक धुवीकरण र राजनैतिक दलहरूको समेत स्थापना हुन सकेको थिएन (के.सी., वि.सं.२०६५, पृ. ३४-३५) । देश राणाशासकको निरङ्कुश पद्धतिमा अगाडि बढिरहेको थियो तर सदाकाल त्यो अवस्था कायम रहन भने सकेन ।

प्रथम र दोस्रो विश्व युद्ध, ती युद्धहरूमा नेपाली सेनाको सहभागिता तथा विश्व राजनीतिमा देखिदै गएको परिवर्तित अवस्थाका कारण नेपालमा पनि राणा विरोधी भावनाले विस्तारै गति लिन थालेको थियो । विश्वका विभिन्न मुलुकहरूमा पुगी दोस्रो विश्वयुद्ध लडेर फर्केका नेपाली जवानहरूमा देखापरेको परिवर्तित विचार र राजनीतिक दृष्टिकोण राणा शासकहरूका लागि चुनौति बन्दै गएको थियो (सेभर, सन् १९९३, पृ. ४१९) । परिणामतः विभिन्न सामाजिक, सांस्कृतिक, साङ्गठनिक गतिविधिका अतिरिक्त प्रचण्ड गोर्खा, प्रजा परिषद जस्ता राजनैतिक सङ्गठनहरू समेत क्रमशः स्थापित हुँदै गएका थिए । ती सङ्गठनहरूका गतिविधिहरूलाई राणा शासकहरूले प्रारम्भिक अवस्थामा नै नियन्त्रण पनि गर्दै गएका थिए । प्रजापरिषद नामको राजनैतिक सङ्गठनमा रहेर राणा विरोधी गतिविधिहरू सञ्चालन गरेकाहरूमध्ये गंगालाल, दशरथ चन्द, धर्मभक्त र शुक्रराजलाई मृत्युदण्डको सजाय दिएको थियो । त्यसै गरी जेल नेल खाने, देश निकालामा पर्ने र सर्वस्वहरण हुनेहरूको सङ्ख्या पनि धेरै थियो (राणा, सन् १९७८, पृ. १७४) । त्यस किसिमको दमनपछि आन्दोलन केही समयका लागि मत्थर भएर गएको थियो । बिसौ शताब्दीको मध्यसम्म आइपुग्दा एसिया र अफ्रिकामा आएको जागरणका कारण साम्राज्यवादी शक्तिहरूको असफलता तथा यस क्षेत्रमा कैयौं स्वतन्त्र राज्यहरूको उदय भएको थियो । यसै क्रममा भारत, पाकिस्तान, बर्मा, इण्डोनेसिया, घानाजस्ता देशहरूको स्वतन्त्रताले नेपाललाई पनि प्रभावित पारेको थियो (राणा, सन् १९९५, पृ. २१०) । विश्वमा

आएको स्वतन्त्रता सम्बन्धी अवधारणालाई नेपालका राणा शासकहरूले नियन्त्रण गर्न खोजेर पनि हुने अवस्था थिएन । त्यही प्रभाव स्वरूप रिपब्लिकन पार्टी, अखिल भारतीय कांग्रेस, नेपाल प्रजातन्त्र कांग्रेस, अखिल भारतीय गोरखा कांग्रेस, विश्व भातृ सङ्घ, साम्यवादी सङ्घजस्ता मार्क्सवादबाट अभिप्रेरित भएका सङ्गठनहरू खुल्दै गएका थिए (रावल, वि.सं.२०४७, पृ. १७-१८) । यस्ता सङ्गठनहरूमध्ये अधिकांशको मुलभूत उद्देश्य निरङ्कुश राणाशासनको अन्त्य गरी प्रजातन्त्रको स्थापना गर्नु थियो ।

राणाकालमा राजनीतिक सङ्गठनहरू खोल्ने क्रममा विभिन्न उद्देश्यले भारतमा गएर बसेका नेपालीहरूले वि.सं.२००३ साल माघ १२ गतेका दिन 'नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस' नामको राजनीतिक सङ्गठन स्थापना गरेका थिए । त्यो सङ्गठनको उद्देश्य अहिंसात्मक आन्दोलनको माध्यमबाट राणाशासनको अन्त्य गर्ने रहेको थियो (बस्नेत, वि.सं.२०५२ पुस २३, पृ. ३) । त्यसरी खोलिएको राजनीतिक सङ्गठनले राणाशासनका विरुद्धमा रहेका सबै नेपालीहरूलाई ठूलो हौसला प्रदान गरेको थियो ।

नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसको वैरगनियामा भएको पहिलो सम्मेलनले नेपालका जनताको राजनैतिक अधिकारको स्थापनाका साथै राजनीतिक बन्दीहरूको रिहाइको मागलाई लिएर देशभर सत्याग्रह आन्दोलन गर्ने निर्णय गरेको र त्यसको जानकारी राणा सरकारलाई समेत गरायो । तर राणा सरकारले त्यस विषयमा तत्काल कुनै प्रतिक्रिया दिएन । निर्धारित कार्यक्रमअनुसार वि.सं.२००३ साल चैत्र ३१ गतेका दिनदेखि नेपालका विभिन्न स्थानमा सत्याग्रह आन्दोलन सुरु भयो । त्यो आन्दोलनको सबैभन्दा बढी प्रभाव काठमाडौंमा पयो । काठमाडौंको सत्याग्रह आन्दोलनको पुष्पलालले, पाटन क्षेत्रको नरबहादुर कर्माचार्यले र वीरगन्जको निरञ्जन गोविन्द वैद्यले नेतृत्व गरेका थिए (गिरी, वि.सं.२०६५, पृ. १२३) । आन्दोलनको प्रभाव क्रमिक रूपले स्थानीय तहका मजदुर र किसान वर्गमा पनि पर्दै गयो । त्यस्तो अवस्थामा राणा विरोधी आन्दोलनको घोषणा गर्ने नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसको हातबाट नेतृत्व शोषित पिडीत वर्गमा जान सक्ने अवस्था देखिएपछि आन्दोलनलाई तत्कालका लागि स्थगित गर्ने काम गरियो । नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसले कार्यकारणबाट फैसला गरी सो निर्णय गरेको थियो (पुष्पलाल, वि.सं.२०५३, पृ. १४-१५) । उक्त निर्णयले राणा विरोधी आन्दोलनमा लागेका युवाहरूको उत्साहलाई एक्कासी कमजोर बनाउने काम गर्‍यो ।

आन्दोलनले उचाई लिन अगाडि बढिरहेको अवस्थामा एक्कासी स्थगित गरेपछि राणा विरोधी गतिविधिमा लागेका सबै मानिसहरू त्यसपछिको समयमा पनि निरन्तर रूपले सोही पार्टीमा सङ्गठित भइरहने अवस्था रहन सकेन । त्यतिबेलादेखि केही नेपाली युवाहरूमा राजनैतिक

धुवीकरणको अवस्था क्रमिक रूपले विकसित हुँदै गयो । त्यो समयसम्म पनि नेपालमा कम्युनिस्ट पार्टीको स्थापना भइसकेको थिएन । तर भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीले लिएको नीतिको प्रभाव नेपालका केही युवाहरूमा परिरहेको थियो । नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसको नेतृत्वमा भएको राणा विरुद्धको आन्दोलन रोकिएपछि ती युवाहरू छुट्टै सङ्गठन खोल्ने मनस्थितिमा पुगे । त्यही क्रममा वि.सं.२००४ सालको श्रावण महिनामा बनारसमा भएको नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसको सम्मेलनले दिल्लीरमण रेग्मीलाई पार्टीको अध्यक्षमा चयन गर्‍यो भने पुष्पलाल कार्यालय सचिवमा नियुक्त भए । सम्मेलनले त्यतिबेला नेपालको जेलमा रहेका वी.पी.कोइराला र टंकप्रसाद आचार्यलाई नेतृत्वबाट हटायो । त्यो कुरामा वी.पी.कोइराला सहमत हुन सकेनन् । जेल मुक्त भएपछि आफ्नो पुरानै पदाधिकारी यथावत रहेको उनले दावी गरेका थिए । त्यसरी दिल्लीरमण रेग्मी र वी.पी.कोइरालाका बीचमा केही नीति र नेतृत्वका विषयमा विवाद बढ्दै गएपछि त्यसलाई मिलाउनका लागि नैतिक दबाव स्वरूप पुष्पलाल अनशनसमेत बसे (प्रश्रित, वि.सं.२०५२, पृ. ४४) । तर पार्टीमा देखिएका विवादलाई मिलाउन उनले गरेका प्रयासले कुनै सार्थकता पाउन सकेन अन्ततः पार्टी नै विभाजित हुन पुग्यो ।

तत्कालीन समयमा राणा विरोधी आन्दोलनलाई टुङ्गोमा पुऱ्याउने ठूलो विश्वास र भरोसा गरिएको नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस पार्टीले एकातिर अप्रत्यासित रूपमा आन्दोलन फिर्ता लिएको र अर्कातिर पार्टी नै विभाजित हुन पुगेका कारण राजनीतिमा सक्रिय हुँदै गएका युवाहरूलाई त्यसले निरास तुल्यायो (अधिकारी, वि.सं.२०७० बैशाख ३१) । नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसको विभाजनले त्यसमा रहेर काम गरेका केही वामपन्थी विचार भएका युवकहरूमा अन्यौलको स्थिति सृजना गर्‍यो । त्यसमा पनि पुष्पलालले अझै बढी अनिश्चितता बढेको महसुस गरी छुट्टै पार्टी खोल्न अग्रसर हुन थाले ।

५.२ नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको स्थापनामा खेलेको भूमिका

वि.सं.१९७४ सालमा सम्पन्न भएको रूसको अक्टुबर क्रान्तिले विश्वमा एउटा नयाँ युगको सुत्रपात गरेको थियो । त्यसपछि विश्वमा समाजवादी अवधारणाले विस्तारै गति लिदै गएको थियो । विश्वका धेरैजसो देशहरूमा कम्युनिस्ट पार्टीको गठन हुने र उसकै नेतृत्वमा आन्दोलन अगाडि बढ्ने क्रम पनि तीव्र बन्दै जान थाल्यो । मङ्गोलियामा कम्युनिस्ट पार्टीको नेतृत्वमा वि.सं.१९८१ मा नै जनवादी व्यवस्थाको स्थापना भइसकेको थियो । चीन, कोरिया, भियतनाम जस्ता मुलुकहरूमा पनि कम्युनिस्ट तथा वर्कस् पार्टीको नेतृत्वमा जनमुक्ति युद्धहरू निरन्तर सफलतातर्फ अग्रसर बन्दै गइरहेका थिए । दोस्रो विश्वयुद्धमा नाजिवादलाई परास्त गर्ने क्रममा विस्तारित सोभियत सङ्घको धक्काले पूर्वी युरोपेली मुलुकहरूमा धमाधम कम्युनिस्ट

सरकारहरू गठन हुने क्रम बढ्दै गयो । त्यस्तैमा वि.सं.२००४ मा भारतमा क्रान्ति सफल भएर अङ्ग्रेजी साम्रज्यको अन्त्य भयो । त्यस्तो अवस्थामा जनताका अधिकार स्थापित हुने जनक्रान्तिहरूले प्रश्रय पाउने स्थिति देखिदै जान थाल्यो ।

बिसौं शताब्दीको मध्यतिर विश्वपरिवेशमा राजनीतिक प्रकृतिका ठूलठूला परिवर्तन भइरहँदासमेत नेपालमा भने सुरु भैसकेको राणा विरोधी आन्दोलनलाई क्रान्तिकारी ढङ्गले अगाडि बढाउनुको सट्टा त्यसलाई अन्योलमा राख्ने काम भयो । दोश्रो विश्वयुद्धको विजयपछि सोभियत साम्यवादको पुनः निर्माण गर्ने काममा सक्रियताका साथ लागेका स्टालीनको नेतृत्वप्रति विश्व कम्युनिस्ट आन्दोलनका पक्षधरहरू पुरै विश्वस्त बन्दै गए । वि.सं.२००६ सालमा कम्युनिस्ट पार्टीले नै सशक्त आन्दोलनका माध्यामबाट गणतन्त्र चीनको स्थापना गरिसकेको थियो (गुप्ता, सन् १९६४, पृ. १९९) । त्यही परिवेशमा भारतमा रहेका केही नेपाली युवाहरूमा पनि साम्यवादी भावनाले गहिरो प्रभाव पार्दै गयो । वी.पी.कोइराला पनि त्यतिबेला केही समय साम्यवादी र समाजवादी विचारमध्ये कुन ठीक भन्ने दुविधामा रहेका थिए (चटर्जी, सन् १९८२, पृ. ७०-७१) । हुनत पछि उनी साम्यवादी विचारका कट्टर विरोधी बन्दै गएको तथ्य उनको जीवन नै साक्षी छ । वास्तवमा त्यतिबेला कम्युनिष्ट विचारले विश्वमा एक प्रकारको हलचल नै ल्याएको थियो ।

विश्वका धेरै देशहरूमा सामन्ती शासनव्यवस्थाका विरुद्ध भएका आन्दोलनहरूले सफता प्राप्त गर्दै गएको अवस्थामा नेपालमा पनि राणा विरुद्ध आन्दोलन गर्ने उद्देश्यले गठन भएको नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसले उद्देश्य अनुरूपको कार्य गर्न नसकेर सम्झौता परस्त नीति अवलम्बन गरेपछि उत्साहित युवाहरूमा निरासा छायो । त्यतिबेला सचेत बन्दै गएका सबै जसो नेपाली नागरिकहरूको साझा उद्देश्य राणाशासनको अन्त्य गर्नु रहेको हुँदा तिनीहरू प्रायजसो नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसमै आवद्ध थिए (गुरुङ, सन् २०००, पृ. ३) । तर नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसको उक्त नीतिबाट केही युवाहरू असन्तुष्ट भए । उनीहरू नेपालबाट सामन्ती, शोषण, दमन र साम्राज्यवादी हस्तक्षेपलाई पूर्ण रूपले समाप्त गरी जनता नै राष्ट्रका मालिक हुने नयाँ सामाजिक व्यवस्थाको स्थापना गर्न चाहन्थे । जुन काम त्यो पार्टीबाट हुन नसक्ने देखिएपछि ती युवाहरूमा नेपालमा कम्युनिस्ट पार्टीको स्थापना गर्ने सोच अगाडि बढ्न थाल्यो । त्यसै क्रममा विभिन्न अन्तर्क्रिया र भेटघाटहरू भइरहेको अवस्थामा वि.सं.२००५ सालको मङ्सिर महिनामा कलकत्ताको वासिङ्टन पार्कमा भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीले आयोजना गरेको आमसभामा भाग लिन पुगेका नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेसका कार्यालय सचिव पुष्पलालको भेट सोही पार्टीका दार्जलिङ् निवासी गणेशलाल सुब्बा र रत्नलाल ब्राह्मणसँग भयो । उनीहरू त्यतिबेला भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीका शक्तिशाली नेताहरू थिए । उनीहरूबाट पुष्पलाल निकै प्रभावित भए । उक्त भेटघाटपछि

पुष्पलालको नेताद्वयसँग लगातार सम्पर्क बढ्दै गएपछि, नेकपा स्थापना गर्ने वातावरण बन्दै गयो (दीर्घबहादुर, वि.सं.२०४० असार ३०, पृ. ७) ।

मनमोहन अधिकारीले भारत छोडो आन्दोलनमा भाग लिएर जेल परेको समयदेखि नै नेपालमा पनि कम्युनिस्ट पार्टीको स्थापना गर्नुपर्छ भन्ने सोचमा थिए । सोही सोचअनुसार आफूले काम गरिरहेको भाकपाका नेतासँग सल्लाह गरेर उनी नेपाल आएका थिए (अधिकारी, वि.सं.२०५७ पुस १२, पृ. २) । त्यसका लागि पृष्ठभूमी तयार पार्न मजदुरका रूपमा काम गर्दै विराटनगरमा रहेका कतिपय उद्योगका मजदुरलाई समावेश गरी कम्युनिस्ट पार्टीको सेलसमेत (कमिटी) बनाए । तर मजदुर हडतालका बेला पक्राउ परी जेलमा बस्नु परेकाले उनले त्यस कार्यमा आफूलाई लगाउन पाएनन् । उनले गठन गरेका कम्युनिस्ट सेलहरू पनि उनी जेल परेपछि नेतृत्व विहिन हुँदै गए (प्रधान, वि.सं.२०६२, पृ. ५३) ।

दोश्रो विश्वयुद्धपछि विश्वमै कम्युनिस्ट आन्दोलन विस्तारै उत्कर्षको स्थितिमा पुग्न थाले । वि.सं.२००६ सालमा चीनमा कम्युनिस्ट पार्टीको शासन स्थापना भइसकेको थियो । पश्चिम बङ्गालमा भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीको राम्रो प्रभाव रहेको थियो । अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा समेत अनुकूल परिस्थिति विकसित हुँदै गएका बेला वि.सं.२००६ साल वैशाख १० गतेका दिन कलकत्तामा पुष्पलाल, निरञ्जन गोविन्द बैद्य, नारायणविलाश जोशी र नरबहादुर कर्मचार्य गरी चारजना नेपाली युवाहरू उपस्थित भई गुप्त ढङ्गले नेकपाको स्थापना गरे । सोही दिन काठमाडौँबाट कलकत्ता पुगेकी दुर्गादेवी (मोतिदेवी) लाई पनि संस्थापक सदस्य मान्ने निर्णय भई उनीसमेत रहेको ५ सदस्यीय एउटा सङ्गठन समिति गठन भयो । त्यो सङ्गठन समितिले पुष्पलाललाई पार्टीको महामन्त्री पदमा चयन गर्नुका साथै उनलाई केन्द्रीय रूपमा सङ्गठन गर्ने जिम्मेवारी पनि दियो (पुष्पलाल, वि.सं.२०५३, पृ. ३५) ।

भारतीय जेलमा रहँदादेखि मात्र होइन मजदुर आन्दोलनकै क्रममा नेपालको जेलमा रहेका बेला जेलबाट छुटेपछि नेकपाको स्थापना गर्नु पर्दछ भन्ने विचारमा रहेका मनमोहन अधिकारीले, पुष्पलालले नेकपाको स्थापना गरेको कुरा जेलमै थाहा पाउँदा खुसी भए (अधिकारी, वि.सं.२०५७ पुस १९, पृ. २) । कम्युनिष्ट विचार धाराबाट धेरै पहिलेदेखि नै प्रभावित रहँदै आएका भए तापनि भारत र नेपालमा समेत बारम्बार जेल परिरहेका कारण तिब्र इच्छा शक्ति हुँदाहुँदै पनि कम्युनिष्ट पार्टीको स्थापना हुँदाको समयमा प्रत्यक्ष उपस्थित हुन सकेनन् । भारतमै कम्युनिष्ट पार्टीको सदस्यता लिइ सकेका भए तापनि जेल जीवनका कारण नेपालको कम्युनिष्ट पार्टीको संस्थापक हुने अवसरबाट उनी वञ्चित रहन पुगे ।

५.२.१ मनमोहन अधिकारीको जेल रिहाई र खुला राजनीति

मनमोहन अधिकारी मजदुर आन्दोलनका क्रममा जेल परेर वि.स.२००६ साल साउनको अन्तिमतिर जेलमुक्त भए । त्यतिबेला भर्खरमात्र स्थापना भएको नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीलाई सङ्गठित बनाउने र विस्तार गर्ने कार्य भइरहेको थियो । मनमोहन अधिकारी जेलबाट रिहा भए लगत्तै पार्टीसँग सम्पर्क गर्न चाहन्थे । जुन बेला पार्टीको सबै काम भारतीय भूमीबाट हुने गरेको थियो । त्यतिबेला सिधै काठमाडौँबाट भारत जाने यातायातको सुविधा पनि नभएको र जेलबाट छुट्ने वित्तिकै भारततर्फ लाग्दा गलत अर्थसमेत लाग्न सक्ने ठानेर उनी काठमाडौँबाट विराटनगर गए । विराटनगर पुगेपछि त्यसबेला रक्सौलमा बसिरहेका नेकपाका संस्थापक सदस्य नारायण विलाश जोशी र उनीसँगै रहेका तुलसीलाल अमात्य तथा वासुदेव श्रेष्ठसँग सम्पर्क भयो । उनीहरू मार्फत नै मनमोहन अधिकारीको पुष्पलालसँग पनि सम्पर्क हुन गयो । त्यतिबेला पुष्पलालसँग भएको भेटका सम्बन्धमा स्वयम् मनमोहन अधिकारीले (वि.सं.२०५७ पुस १९) यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ :

म बनारस मै भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीको सदस्य भैसकेको कुरा पुष्पलाललाई थाहा भएछ । त्यसपछि उनले मसँग सम्पर्क गर्नको निमित्त नारायणविलाश जोशीलाई पठाएका थिए । उनी रक्सौलमा आएर बसेका थिए । त्यहीं तुलसीलाल अमात्य र वासुदेव श्रेष्ठ पनि थिए । रक्सौलमा उनीरूसँग मेरो सम्पर्क भएपछि म अलिकदिन विराटनगरमै बसेर एकदुई हप्ताभित्रै कलकत्ता आउँछु त्यसपछि पुष्पलालसँग सम्पर्क गर्छु भने । उनीहरूलाई दिएको बचनअनुसार केही दिन पछि म कलकत्तातर्फ लागें र त्यहीं मेरो नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीसँग औपचारिक सम्पर्क स्थापित भएको थियो । (पृ. २)

उपर्युक्त भनाइले मनमोहन अधिकारी नेकपाको गठन भएकोमा निकै उत्साहित हुँदै जेलबाट छुटेपछि केही दिनको अन्तरालमा नै पार्टीको सम्पर्कमा पुगेका थिए । भेटका क्रममा दुवैले पार्टीको पहिलो सम्मेलन छिट्टै गर्ने सल्लाहसमेत गरे (अधिकारी, वि.सं.२०५५ चैत्र, पृ. १३) । भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीको सदस्य बनेको आठ वर्षपछि मनमोहन अधिकारीको नेकपासँग औपचारिक सम्बन्ध गाँसिन पुग्यो ।

आफ्नो राजनीतिक जीवनको सुरुवात कम्युनिस्ट विचारबाट भएको हुँदा नेकपाले लिएको नीति मनमोहन अधिकारीलाई मन पर्नु स्वाभाविक नै थियो । नेपालको राजनीतिक जागरणको समयका सबैजसो राजनीतिक कर्मीहरू जो पछि कम्युनिस्ट पार्टीको नेतृत्व तहमा समेत पुगेका थिए, उनीहरू त्यतिबेला नेपाली राष्ट्रिय कांग्रेस, नेपाली प्रजातन्त्र कांग्रेस आदिमा आवद्ध भए तापनि मनमोहन अधिकारी भने सुरुदेखि नै कम्युनिस्ट पार्टी र मार्क्सवादी सिद्धान्तमा नै आवद्ध रहेका थिए ।

नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी गठन भएको ४ महिनापछि वि.स.२००६ साल भदौ ३० गतेका दिन औपचारिक रूपमा नेकपाको स्थापना भएको विधिवत घोषणा भयो । त्यो घोषणा कार्यक्रममा पार्टीको घोषणपत्र सार्वजनिक गर्दै पार्टीको केन्द्रीय नेतृत्वको पनि चयन गरियो । 'पार्टीको केन्द्रीय

सङ्गठन समिति' भनिएको उक्त समितिमा पुष्पलाल, मनमोहन अधिकारी, तुलसीलाल अमात्य, शैलेन्द्रकुमार उपाध्याय, डी.पी.अधिकारी र भाइसाहेव भन्ने अयोध्या सिंह (भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीका प्रतिनिधि) सदस्यका रूपमा रहेका थिए । सोही घोषणासभाले सम्पूर्ण नेपाललाई तिन भागमा विभाजन गरी केन्द्रीय सङ्गठन समितिका एक एक जना पदाधिकारीलाई ती क्षेत्रको इन्चार्ज पनि नियुक्त गर्‍यो । जसअनुसार कोशी क्षेत्रका लागि मनमोहन अधिकारी तथा डी.पी.अधिकारी, गण्डक क्षेत्रका लागि तुलसीलाल अमात्य र कर्णाली क्षेत्रका लागि शैलेन्द्रकुमार उपाध्यायलाई इन्चार्ज तोकियो (अधिकारी, वि.सं.२०६४, पृ. २०) । त्यही क्रममा पुष्पलाल, मनमोहन अधिकारी, शैलेन्द्रकुमार उपाध्याय र अयोध्या सिंह रहेको चारजनाको केन्द्रीय पोलिटव्युरो पनि गठन भयो ।

नेपालको कम्युनिस्ट पार्टीको इतिहासमा पार्टी स्थापना भएको मिति र संस्थापक सदस्यहरूका विषयमा आजसम्म पनि व्यर्थको विवाद जारी छ । नेकपाको गठन गर्दा कलकत्तामा चार जनाको मात्र उपस्थित रहेको र पुष्पलालले मोतीदेवी त्यहाँ उपस्थित नभए तापनि उनी पार्टीको कामकै सिलसिलामा रहेको भनी उनको नामसमेत समावेश गर्ने प्रस्ताव गरेका र आफूहरूले त्यसलाई मानिदिएको भन्ने मत अन्य संस्थापक सदस्यहरूको रहेको छ (पोखरेल, मिति अनु., पृ. १४-१५) तथापि औपचारिक दस्तावेजहरूले त्यसलाई पुष्टि गर्दैन । वस्तुतः पाँचजना नेताहरूले प्रारम्भमा नेकपा गठन गरेको देखिन्छ । पुष्पलालले कम्युनिस्ट पार्टीको घोषणपत्र नेपाली भाषामा प्रकाशन गर्दातिर नै द्वितीय विश्वयुद्धपछि विश्वमा कम्युनिस्ट पार्टीको नेतृत्वमा आन्दोलनको लहर आएको नेपालमा भने कम्युनिस्ट पार्टीको गठन भएको थिएन । तथापि नेपाली क्रान्तिकारीहरू यत्रतत्र काम गरिरहेका थिए भनी मनमोहन अधिकारीको नाम उल्लेख गरेका छन् (पुष्पलाल, सन् १९४९, पृ. ३) । उक्त कुराले मनमोहन अधिकारी कुनै न कुनै रूपमा नेपालमा कम्युनिस्ट पार्टी गठन गर्ने उद्देश्यले सक्रिय थिए भन्ने देखिन्छ । वी.पी.कोइरालाले पनि नेपालमा कम्युनिस्ट पार्टी स्थापना हुनुभन्दा अगाडिदेखि नै मनमोहन अधिकारी कम्युनिस्ट पार्टीको सदस्य भइसकेको कुरा उल्लेख गरेका छन् (शर्मा, वि.सं.२०५५, पृ. ४३) । जोन हवील्पटनले (सन् २००५) मनमोहन अधिकारीलाई नेकपाका संस्थापक भनी उल्लेख गरेका छन् जुन कुरा सत्य होइन (पृ. २३८) । मनमोहन अधिकारी स्वयंले आफूलाई कहिल्यै पनि संस्थापक सदस्यको दावी गरेनन (अधिकारी, वि.सं.२०५४ चैत्र १९) । त्यसरी हेर्दा पुष्पलाल लगायतका पाँचजनाले समिति गठन गरेको दिनलाई नै सबैले स्थापना दिवस र पाँच जनालाई संस्थापक सदस्य मान्ने गरेको र पछि गएर कम्युनिस्ट पार्टी विभाजन हुन थालेपछिमात्र यस विषयमा विवाद उठाइएको थियो भन्ने कुरामा उनी दृढ थिए ।

वास्तवमा मनमोहन अधिकारी कम्युनिस्ट विचारप्रति निकै दृढ रहेको कुरा यस अर्थमा पनि बुझिन्छ कि नेकपाको पहिलो सम्मेलनमा पार्टीको संस्थापक भनिएका सदस्यहरू नै उपस्थितसम्म भएनन् भने उनी जेलबाट छुटेलगतै पार्टीको सम्पर्कमा पुगेका थिए । उनी नेकपाको सङ्गठन विस्तार गर्न आतुर थिए । अर्को तर्फ मोतीदेवी बाहेक अरु जेजस्ता मानिसहरू राखेर पुष्पलाल श्रेष्ठले पार्टी गठन गरेका थिए, त्यो पनि आफैमा विवादरहित थिएन । कतिपय लेखकहरूले नेकपामा विभाजनको विजारोपण पार्टी स्थापना कालमा पुष्पलाल श्रेष्ठबाटै भएको मानेका छन् (दीर्घबहादुर, वि.सं.२०४० भाद्र ३०, पृ. ३) । तथापि यो पनि व्यर्थ हो । पार्टीको प्रथम सम्मेलन र प्रथम महाधिवेशनका दस्तावेजहरूमा जजसको नाम र स्थापनाको मिति राखिएको छ, त्यसैलाई आधिकारिक मान्नु पर्ने हुन्छ । वास्तवमा नेपालका कम्युनिष्ट पार्टीहरूमा देखिएको कमजोरी आफूसँग विचार मिल्दा तारिफ गरेर नथाक्ने र फरक विचार राखेलाई कम्युनिस्ट नै होइन भन्नेजस्तो गरी आलोचना गर्ने गरेको पाइन्छ । जुन परम्परा आजका दिनसम्म पनि कायम छ र अझ कैयौं समय यसै गरी चलिरहने छ भन्ने अनुमान गर्न पनि गाह्रो छैन ।

५.३ वि.सं.२००७ सालको क्रान्तिमा मनमोहन अधिकारीको भूमिका

नेपालमा राणाशासन विरोधी आन्दोलन चलिरहेका बेला त्यसलाई सहयोग गर्ने र क्रान्तिलाई अगाडि बढाउने उद्देश्यले नेकपाको स्थापना भएको थियो (के.सी., वि.सं.२०६५, पृ. १८२) । खासगरी वि.सं.२००७ सालको क्रान्तिमा मुख्यतः नेपाली कांग्रेसले नै आन्दोलनको अगुवाई गरेको थियो । तत्कालीन अवस्थामा नेकपा आन्दोलनको अगुवाई गर्न सक्ने अवस्था थिएन । तथापि नेकपा भनेको नेपालको सबैभन्दा प्रगतिशील सामाजिक वर्ग, मजदुर वर्गको सबैभन्दा चेतनशील, लडाकु, सङ्गठित र अनुसाशीत दस्ता हो भनी चित्रण गरिएको थियो (पुष्पलाल, मिति अनु.(४) पृ. १६५) । नेकपाका महासचिव पुष्पलालले पार्टीका सबै नेता तथा कार्यकर्तालाई राणाशासनको अन्त्यका लागि सङ्घर्षमा उत्रिन र सक्रिय भएर सहभागी हुन आह्वान गरे । सोहीअनुसार नेता तथा कार्यकर्ता पनि जुट्न थाले । आन्दोलनकै सिलसिलामा विभिन्न स्थानमा नेकालाई सहयोग गर्दै आवश्यक पर्दा उसकै ऋण्डामुनि गोलबद्ध भएर राणा शासनका विरुद्ध लडे (प्रधान, वि.सं.२०६२, पृ. ६२) ।

वि.सं.२००७ सालमा नेपालमा राणाशासनका विरुद्ध आन्दोलन अगाडि बहिरहेका बेला मनमोहन अधिकारी भारतको जोगवनिमा बसेर त्यहाँका मजदुर र किसानहरूलाई सङ्गठित गर्ने काम गरिरहेका थिए । त्यही बेला उनले वी.पी.कोइरालालाई भेटेर आफूहरू पनि राणा विरोधी सङ्घर्षमा सरिक भएको र कांग्रेससँगै मिलेर अगाडि बढ्न चाहेको धारणा व्यक्त गरेका थिए । त्यसपछि वी.पी.कोइरालाले आफूहरूले गरेको आन्दोलनलाई भारतले समर्थन गरेको र अन्तर्राष्ट्रिय

समर्थनविना आन्दोलन सफल नहुने हुँदा तत्कालमा कम्युनिस्टहरूलाई साथमा लिएर अधि बढ्न नसकिने कुरा जानकारी गराए । उनले आन्दोलनका दौरानमा कतिपय कम्युनिस्ट नेताहरूलाई कैद समेत गर्नु पर्ने हुनसक्छ भन्दै सुरुदेखि नै कम्युनिस्टहरूलाई आन्दोलनको मोर्चाभन्दा बाहिरै राख्ने प्रयत्न गरेका थिए (अधिकारी, वि.सं.२०५७ जेठ ४, पृ. २) । वी.पी.कोइरालाले नेकपालाई आफूहरूले सञ्चालन गरेको राणा विरोधी सशस्त्र आन्दोलनमा सहभागी नगराई तिनका नेता र कार्यकर्ताहरूलाई स्वतन्त्र व्यक्तिको हैसियतमा मात्र सहभागी गराउन चाहन्थे । तर वी.पी. कोइरालाको विचार राम्रोसँग बुझेका नेकपाका नेताहरू त्यो कुरा मान्न र गर्न तयार थिएनन् (गौतम, वि.सं.२०५५, पृ. २६६) । वि.सं.२००७ सालको क्रान्तिमा आफ्नो सङ्लग्नताबारे मनमोहन अधिकारीको (वि.सं.२०५७ जेठ ४) भनाई यस्तो रहेको पाइन्छ :

पुष्पलालले सबै कम्युनिस्टहरूलाई राणाशासन विरोधी सङ्घर्षमा उत्रिन र त्यसलाई सफल पार्नका निमित्त सक्रिए भएर लड्न आह्वान गरे । त्यसपछि हामीहरू जहाँजहाँ रहेर काम गरिरहेका थियौं, त्यहीं आन्दोलनमा सक्रिय हुनु थाल्यौं । जस्तो म विराटनगरमा थिएँ, मसँगै नरबहादुर कर्माचार्य पनि थिए । हामी दुवैजना गएर वी.पी.कोइरालालाई भेट्यौं र आन्दोलनमा सक्रियता पूर्वक भाग लिने कुरा राख्यौं । तर हाम्रो प्रस्ताव वी.पी.कोइरालाले स्वीकार गरेनन् । आन्दोलनमा नेपाली कांग्रेस आफ्नो हिसावले सक्रिय भयो र हामी पनि आफ्नो शक्तिले भ्याएसम्म राणा विरोधी सङ्घर्षमा सक्रिय भयौं । (पृ. २)

उपर्युक्त भनाइलाई विश्लेषण गर्दा राणा विरुद्धको आन्दोलनमा नेकासँगै सहभागी भएर अगाडि बढ्ने वातावरण नरहेपछि मनमोहन अधिकारी आफ्नै किसिमले विराटनगरबाट आन्दोलनमा सक्रिय रहेका थिए । त्यो क्षेत्रमा नेकाको नेतृत्वमा मुक्तिसेनाले शसस्त्र आन्दोलन गरेको थियो । त्यस क्रममा केही ठाउँ विजय गरी विद्रोही सरकार पनि गठन गर्‍यो । आफूहरू बाहेक अन्यले आन्दोलनको नेतृत्व गर्न नसकोस भन्ने ध्येयले नेकाले मनमोहन अधिकारी लगायतका केही कम्युनिस्ट नेताहरूलाई रघुपति जुटमिलमा लगेर थुन्यो (अधिकारी, वि.सं.२०५४ असोज १४, पृ. ८) । त्यस्तै गरी भारत सरकारले पनि तुल्सीलाल अमात्य, केदार उपाध्याय, पी.एन.राणा र अन्य केही नेताहरूलाई गिरफ्तार गरी भारतीय जेलमा कैद गरेको थियो भने बङ्गालमा पुष्पलालका विरुद्ध वारेन्ट जारी गरेको थियो । भारतले नेपालका राजा त्रिभुवनलाई शरण दिएर नेपालमा आन्दोलन गरी रहेकाहरूमध्ये एक पक्षलाई सहयोग पुऱ्याए पनि ब्रिटिश सरकार भने राणा सरकारको पक्षमा थियो (रोज, सन् १९७१, पृ. १९१) । त्यस्तो अवस्थामा राणा विरुद्ध लडेका दलहरूलाई विभाजित गर्ने काममा भारत लाग्यो ।

राणा विरोधी आन्दोलनमा सहभागी भएका मनमोहन अधिकारीलाई पक्राउ गरेको थाहा पाएपछि उनको रिहाइको माग गर्दै नरबहादुर कर्माचार्यले मजदुरलाई साथ लिएर विराटनगरमा जुलुस निकाले । त्यसरी अगाडि बढ्दै गएको जुलुसमाथि नेकाको मुक्तिसेनाले आक्रमण गरी तितर

वितर पारिदियो । त्यसपछि नरबहादुर कर्माचार्यलाई पक्रिएर कुट्टै नजिकै रहेको जुट मिलभित्र लगेर थुने । त्यसरी ससस्त्र आन्दोलनलाई अगाडि बढाइरहेको नेकाले राणाशासनकै विरुद्ध सङ्घर्षमा होमिन तयार रहेको नेकपा र त्यसमा आबद्ध रहेका मनमोहन अधिकारी लगायतका नेतालाई पक्राउ गरी कैद गर्‍यो (युवा मासिक, वि.सं.२०५४ फागुन, पृ. १३) । त्यतिबेलाको घटनालाई पुष्पलालले (वि.सं.२०५३) यसरी उल्लेख गरेका छन् :

देशमा सशस्त्र सङ्घर्ष भएपछि भारत सरकार र नेपाली कांग्रेसले कम्युनिस्ट विरोधी रूप स्पष्ट रूपमा अपनाउने मात्र होइन कि व्यवहारमा पनि उतार्न थाल्यो । मोरङमा गठन भएको विद्रोही सरकारले मनमोहन अधिकारी, डि.पि.अधिकारी, नरबहादुर तथा अन्य कैयौं कम्युनिस्ट नेताहरूलाई गिरफ्तार गरी कैद गर्‍यो । रक्सौलमा भारत सरकारले तुल्सीलाल अमात्य, केदार उपाध्याय, पि.एन राणा तथा अन्य कम्युनिस्ट र किसान नेताहरूलाई गिरफ्तार गरी भारतीय जेलमा बन्द गर्‍यो । बंगालमा भारत सरकारले पुष्पलालका विरुद्ध वारेन्ट जारी गर्‍यो । (पृ. ६१-६२)

पुष्पलालको उपर्युक्त भनाइबाट यो कुरा प्रस्ट हुन्छ, कि नेपालमा राणा विरोधी आन्दोलनको नेतृत्वको श्रेय नेकाले मात्र लिन चाहेको थियो । वि.सं.२००६ सालमा नेकपाको स्थापना भएपछि नेपाली राजनीतिमा एउटा छुट्टै तरङ्ग पैदा भएको थियो । नेकाका सबैजसो नेताहरू कम्युनिस्ट विरोधी थिए (रेग्मी, वि.सं.२०६६, पृ. १२८) । नेपालमा हुन गइरहेको राणा विरोधी क्रान्तिमा कम्युनिस्टहरूको सङ्लग्नताबाट भारतीय केही नेताहरू पनि सशङ्कित हुँदै गएका थिए । त्यसैले उनीहरूले मनमोहन अधिकारीलाई मात्र होइन अन्य कम्युनिस्ट नेताहरूलाई पनि गिरफ्तार गरी कैद गरेका थिए । भारतले नेपालमा राणा विरुद्ध चालिएको आन्दोलनलाई समर्थन गर्दै आन्दोलनको नेतृत्व नेकाले नै गरौस् भन्ने चाहेको देखिन्छ । जुन कुरा वी.पी.कोइराला र मनमोहन अधिकारीका बीचको संवादमा माथि उल्लेख भइसकेको छ ।

वि.सं.२००७ सालको क्रान्ति सुरु भएपछि विराटनगरमा मनमोहन अधिकारीलाई गिरफ्तार गरी थुनिएको सम्बन्धमा उनका सहकर्मी मजदुर नेताहरूले पनि प्रत्यक्ष देखेभोगेका आधारमा मनमोहन अधिकारीमाथि गरिएको व्यवहारका बारेमा वंशीधर लाल यसो भन्छन् 'वि.सं.२००७ सालको क्रान्ति हुँदा मनमोहन अधिकारीले विराटनगरमा मजदुरहरूलाई सङ्गठित गरेर आन्दोलनमा उताउँ थिए । तर कांग्रेस समर्थितहरूले उनलाई गिरफ्तार गरी रघुपति जुट मिलको कोठामा थुनेपछि हामीले चमेलीलाल प्रधानको घरमा मिटिङ गरी नरबहादुर कर्माचार्य, नैनलाल बोहरा, बलबहादुर राई आदिको नेतृत्वमा विरोध जुलुस निकालेका थियौं' (वि.सं.२०५७ माघ १५) । त्यसै गरी सोही घटनाबारे पञ्चान भन्छन् 'उक्त कार्यको विरोध गर्ने क्रममा कम्युनिस्टहरूको पुरै पकड रहेको वर्कसपमा हडताल भयो । त्यही वर्कसपका मिस्त्रीहरूले नै चैनवाला ट्याक्टरलाई टैङ्कमा रूपान्तरण गरी विराटनगर सदरगौडमा हमलासमेत भएको थियो' (वि.सं.२०५७ माघ

१५) । 'त्यतिवेला हामीले रोजी रोटी धोती पाउँ, हाम्रो नेता छाडी पाउँ भनी नाराका साथ ठूलै जुलुस गरेका थियौं' भन्ने चमेली लाल प्रधानको भनाई छ (वि.सं.२०५७ माघ १५) । यी भनाइलाई हेर्दा के देखिन्छ भने नेकाका नेताहरू नेपालमा कम्युनिस्ट प्रभाव बढ्न नदिने सोचका कारण वि.सं.२००७ सालको क्रान्तिमा मनमोहन अधिकारीलाई थुनामा राख्ने काम भएको थियो । वि.सं.२००७ सालको क्रान्तिको सवालमा नेका र नेकपाका बीचमा पाइएको मूलभुत भिन्नता भनेको नेकां केवल राणाहरूको हातमा रहेको शासन सत्तामात्र परिवर्तन गर्न चाहन्थ्यो भने नेकपा सामन्ती राणातन्त्रमात्र होइन सबैखाले सामन्तवादको अन्त्य गरी मुलुकमा आमूल परिवर्तन गर्न चाहन्थ्यो । राणाशासनको अन्त्य गर्ने कुरामा नेका र नेकपाको समान धारणा रहे तापनि त्यसभन्दा अगाडिको बाटोका विषयमा दुवैका बीचमा समान धारणा बन्न सकेन ।

मनमोहन अधिकारीले राणाशासनको अन्त्यका लागि गरिएको उक्त आन्दोलनलाई पूर्ण रूपले समर्थन गर्दै त्यसलाई सफल पार्न सक्दो योगदान गर्न चाहेका थिए । तर उनी क्रान्तिकाल भरी थुनामा रहनु परेका कारण चाहँदाचाहँदै पनि सक्रिय सहभागी हुनबाट बञ्चित भए । राणाशासनको अन्त्य भइसकेपछि पनि १२ दिनसम्म अनशन बसेपछिमात्र उनलाई कैदमुक्त गरियो । यस सम्बन्धमा उनीसँगै थुनामा रहेका नेकपाका संस्थापक सदस्य नरबहादुर कर्माचार्यको (वि.सं.२०६६) भनाइ यस्तो रहेको पाइन्छ :

२००७ फागुन ७ गई सकेको थियो । राजवन्दी मुक्त गर्ने घोषणा भए पनि हामी छुटेका थिएनौ । अनशन बसेपछि मातृका कुरा गर्न आए र अनशन छोड भने तर मनमोहनले किन हामीलाई छोड्नु हुन्न ? भन्ने प्रश्न गरेपछि मातृकाले तिमिहरूलाई छोड्यो कि बन्दुक समात्न जान्छौं भनेका थिए । तर मनमोहनले हामीलाई न त बाहिरको स्थिति थाहा छ न त बन्दुक चलाउन नै जानेका छौं भनी रहँदा त्यसो भए त्यही कुरा लेख वा वक्तव्य देउं भनेका थिए । तर मनमोहनले त्यस्तो पनि हुन्छ भनेर ठाडै ईन्कार गरेपछि कांग्रेसी गिरफ्तारीबाट हामी छुट्यौं । (पृ. ४४)

राणा विरोधी आन्दोलनमा राणासरकारले धेरै मानिसहरूलाई जेलनेलमा राखेको थियो तर मनमोहन अधिकारी लगायतका केही कम्युनिस्ट नेताहरूलाई भने राणाशासनकै विरुद्ध लडेको अर्को राजनीतिक शक्ति नेकाको नेतृत्वमा रहेको मुक्तिसेनाले थुनेर राख्यो । आन्दोलनलाई जुन शक्तिले सहयोग गरेको थियो उसैले आन्दोलन आफूले चाहेका बेला रोक्न सकियोस् र त्यसपछि आन्दोलन नहोस् भन्ने मानसिकताले निर्देशित रह्यो ।

नेकपाका कार्यकर्ता र नेताहरूले राणा विरुद्ध गरिएको आन्दोलन राणाशासन फाल्नुलाई नै पहिलो उद्देश्य बनाएका थिए तर नेकाले आन्दोलन सफल भएपछि नेपालमा कम्युनिस्टहरूको प्रभाव बढ्नेदेखि त्यसलाई रोक्न खोजेको हुँदा मनमोहन अधिकारीको राणाशासन विरुद्धको आन्दोलनमा जति भूमिका हुन सक्थ्यो त्यति हुन पाएन ।

५.४ नेकपाको प्रथम सम्मेलन

नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको स्थापना भएकै समयदेखि एकातिर राणा सरकार र अर्कातिर नेपाली कांग्रेस गरी दुईवटा शक्तिहरूको दमनमा पयो । नेपालमा साम्यवादी शक्ति बढ्न नपाओस भन्ने सोच भारतीय कांग्रेस, त्यहाँका समाजवादीहरू तथा तिनको प्रभावमा परेको नेकाको समेत रह्यो । त्यसैले वि.सं.२००७ सालको क्रान्तिताकादेखि नै कम्युनिस्टका नेताहरूलाई थुन्ने, वारेष्ट जारी गर्नेजस्ता काम गर्दै आयो । नेपालमा जहाँनीया राणाशासन चलिरहेको र नागरिकहरूले कुनै पनि राजनीतिक गतिविधि गर्न नपाउने अवस्था रहेका बेला भारत प्रवासमा रहेका केही सचेत युवाहरूको सक्रिय पहलमा गठित नेकपाको विधिवत अधिवेशन वा सम्मेलन हुन सकिरहेको थिएन । त्यस्तो कुनै वैधानिक र प्रतिनिधिमूलक आधिकारिक मञ्चबाट पार्टीका लक्ष्य, उद्देश्यहरू, मार्गदर्शक सिद्धान्त, कार्यक्रम, कार्यनीति, कार्यदिशा, विधान, सङ्गठनात्मक स्वरूप आदि सवालहरूको निक्कै छलफल र वहससमेत हुन पाएन ।

तत्कालीन अवस्थामा नेपालमा नै पार्टीको अधिवेशन वा सम्मेलन गर्नु त्यति सहज विषय थिएन । त्यसैले वि.सं.२००८ साल आश्विन ११ देखि १६ गतेसम्म भारतको कलकत्तामा पार्टीको प्रथम सम्मेलन भयो (के.सी., वि.सं.२०६२, पृ. २) । नेकपा वि.सं.२००७ सालमा भएको दिल्ली सम्झौता विपक्षमा रहेको थियो (शाह, सन् १९९६, पृ. २३९) । त्यसैले उक्त सम्मेलनले दिल्ली सम्झौताको विरोध गर्दै अधुरो क्रान्तिलाई पूरा गर्ने बाटोतिर पार्टीलाई लैजाने कार्यनीति पास गर्‍यो । त्यसका निमित्त प्रजातान्त्रिक शक्तिहरूका बीच स्थानीय रूपमा कायम रहेको कार्यगत एकतालाई अझ मजबुत बनाउँदै राष्ट्रिय स्तरमा संयुक्त मोर्चा गठन गर्ने र मुख्य रूपमा सामन्ती शोषणका विरुद्ध किसान आन्दोलनलाई चर्काउने भन्ने निर्णय गर्‍यो (भुसाल, वि.सं.२०७०, पृ. १४) ।

सम्मेलनमा प्रस्तुत गरिएको 'नयाँ जनवादका लागि नेपाली जनताको बाटो' नामक राजनीतिक प्रस्ताव पुष्पलालद्वारा प्रस्तुत गरिएको थियो । पार्टीका कार्यक्रमहरूमा जुन परिवर्तन गरियो, त्यसको मस्यौदा निर्माण र प्रस्तुत गर्ने कार्य मनमोहन अधिकारीले गरेका थिए (अधिकारी, वि.सं.२०५७ बैशाख २८, पृ. २) । पार्टीले आफ्नो स्थापनाको लगत्तै प्रस्तुत गरेको कार्यक्रममा क्रान्तिको स्वरूपका सम्बन्धमा रहेको 'समाजवादी खालको भन्ने शब्द गल्ती भएको भनी त्यसलाई सच्याउनु पर्ने र सबै राणा विरोधी सङ्गठनहरूसँग मिलेर अगाडि बढ्ने भन्ने कुरा पनि सम्मेलनमा प्रस्तुत भयो । पार्टीको त्यो प्रथम सम्मेलनले 'नयाँ जनवाद' भन्ने शब्दको पनि प्रयोग गर्‍यो । त्यसभन्दा अगाडि नयाँ जनवादका बारेमा कसैले कतै पनि उल्लेख गरेको थिएन । त्यसरी पार्टीको प्रथम सम्मेलनले समाजवादी सोचलाई बदलेर जनवादी सोच अगाडि सार्‍यो ।

भारतको कलकत्तामा भएको नेकपाको प्रथम सम्मेलनले पुष्पलाललाई नै पार्टीको महामन्त्री पदमा नियुक्त गर्‍यो भने अन्य ५ जना सदस्य रहेको एक राजनीतिक समिति गठन भयो । उक्त समितिमा पुष्पलाल, मनमोहन अधिकारी, तुलसीलाल अमात्य, डी.पी.अधिकारी शैलेन्द्रकुमार उपाध्याय र भाइसाहेब (अयोध्या सिंह) रहेका थिए । भाइ साहेब भारतीय नागरिक भए तापनि त्यस बेलाको कम्युनिस्ट आन्दोलनमा स्वीकृत र मान्यताप्राप्त अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन अनुसार उनी केही समयका लागि त्यो पदमा क्रियाशील रहेका थिए (ज्ञवाली, वि.सं. २०६५, पृ. ५५) । सम्मेलनबाट निर्वाचित भएका नेताहरूले पार्टी कामलाई व्यापक बनाउनु लैजाने र त्यतिबेलासम्म कलकत्तामा रहेको पार्टी केन्द्रीय कार्यालयलाई नेपालमै सार्ने निर्णय भयो । तर त्यो निर्णय कार्यान्वयन हुन नपाउनु नै नेकपामाथि प्रतिबन्ध लागेपछि गुप्त ढङ्गले काम गर्नु पर्ने स्थिति उत्पन्न हुन पुग्यो ।

५.५ डा.के.आई.सिंहको विद्रोह र नेकपामाथिको प्रतिबन्ध

नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीले वि.सं.२००७ सालको क्रान्तिलाई राणाशासनमात्र होइन सिङ्गो सामन्ती व्यवस्थाकै विरुद्ध सञ्चालन गर्ने नीति लियो । पार्टीको उपर्युक्त नीतिले नेकपामा आबद्ध रहेका मानिसहरूमात्र होइन अन्य पार्टीका कैयन कार्यकर्ताहरूसमेत प्रभावित थिए । उनीहरूले आन्दोलनका क्रममा सामन्ती व्यवस्थाको अन्त्यका लागि जाली तमसुकहरू च्यात्ने, अन्नका भकारी कब्जा गरी गरिवलाई बाङ्गेजस्ता कामहरू पनि गरेका थिए । त्यसै गरी समाजमा अत्याचार गर्ने सामन्तीहरूका विरुद्ध मुद्दा सुन्नका लागि जनअदालतहरू पनि गठन भए । राजधानीमा पनि आन्दोलनको निकै प्रभाव पऱ्यो । फलत आन्दोलनले राणाशासनको मात्र होइन सामन्ती शासन व्यवस्थाकै जग हल्लाउन पुग्यो (पुष्पलाल, वि.सं.२०५३, पृ.६२-६३) । राणाशासनका विरुद्ध भैरवा मोर्चाको नेतृत्व गरेका डा.के.आई सिंह निकै लोकप्रिय रहेका थिए । उनी नेकाका सक्रिय सदस्य पनि थिए (तुलाधर, सन् १९८०, पृ. २३९) । राणाशासनका विरुद्ध चलाइएको आन्दोलनलाई रोक्ने हिसावले भारतमा राणा, कांग्रेस र राजाको त्रिपक्षीय सम्झौता हुने कुरा चलिरहेको जानकारी पाउनासाथ उनले राजा त्रिभुवनको नाममा मोर्चाबाट प्रजातान्त्रिक आन्दोलनका सिलसिलामा कुनै सन्धि एवम् सम्झौता गर्नु परे नेपाली भूमिमा हुनु पर्ने, मोर्चा सम्हाल्ने सबैलाई वार्तामा सहभागी गराउनु पर्ने अन्यथा सम्झौता मान्य नहुने भनी पत्र पठाए । त्यतिमात्र होइन नेतृत्व वर्गले राणा सरकारसित सम्झौता गर्‍यो भने उनले त्यसलाई कदापी नमान्ने चेतावनी सहित सतर्क पनि बनाए (शर्मा, सन् १९५५, पृ. २) । तर नेपालमा राणा शासनका विरुद्ध आन्दोलन चलिरहदा चीनले तिब्बतमा आफ्नो प्रभाव विस्तार गर्दै थियो । जसलाई बेलैमा रोक्ने उद्देश्यका साथ जवहर लाल नेहरूले राजा र राणाका बीचमा मध्यस्थता गरेर आन्दोलन टुङ्ग्याउने काम गरे (उप्रेति, सन् १९९२, पृ. १५९-६०) । दिल्ली सम्झौताको खाका

तयार भई राजा र राणाका बीचमा समझदारी बनि सकेपछि, नेकालाई उक्त सम्झौता मान्न भारतले दवाव दियो । उसले पनि संयुक्त सरकार गठन गर्ने विषयलाई अस्थायी विरामका रूपमा स्वीकार गरेर सरकारभित्रैबाट राणाहरूसँग सङ्घर्ष गर्ने नीति बनायो (गुप्ता, सन् १९६४, पृ. ४५) । नेकाका तत्कालीन अध्यक्ष मातृकाप्रसाद कोइरालाले वि.सं.२००७ साल माघ १ गते शान्ति स्थापना गर्न सबैको सहयोगको अपिल गर्दै सङ्घर्ष स्थगित भएको घोषणा गरे । उनको त्यो घोषणापछि दिल्ली सम्झौताले वि.सं.२००७ सालको आन्दोलनलाई विधिवत रूपले अन्त्य गर्‍यो (श्रीवास्तव, सन् १९५५, पृ. १६९-७०) । तर नेकपाले दिल्ली सम्झौता धोका हो भन्ने नारा लिएर आन्दोलन जारी राख्यो (पुष्पलाल, वि.सं. २०३५, पृ. ८-९) ।

चीनमा भर्खरै सफल भएको कम्युनिस्ट आन्दोलनले नेपाललाई प्रभाव पारेको खण्डमा त्यसको असर भारतमा पनि पर्ने कुरा भारतीय नेताहरूले राम्रोसँग बुझेका थिए । त्यसैले भारतीय नेताहरूले नेपालका राजा त्रिभुवनलाई दिल्लीमा रातो कार्पेट विच्छ्रयाएर स्वागत गर्दै नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनलाई दिल्ली सम्झौताद्वारा समाप्त गर्ने रणनीति अवलम्बन गरेका थिए (पंगेनी, वि.सं.२०६२, पृ. १८८) । दिल्ली सम्झौतापछि डा.के.आई सिंहले त्यसलाई अस्वीकार गरी नेपालमा सामन्ती सस्कारको समूल अन्त्य हुनुपर्ने माग राख्दै सङ्घर्ष जारी राख्न अपिल गरे । त्यसै गरी पूर्वबाट रामप्रसाद राई, मध्यबाट एकदेव आले, मध्यतराईबाट डा.के.आई सिंह, पश्चिम पहाडबाट भीमदत्त पन्त र सुदुरपश्चिमबाट चित्रवहादुर गुरुङ आदिले विद्रोहलाई जारी राखे । त्यस्ता विद्रोहलाई दवाउन भारतीय सशस्त्र प्रहरीको सहयोग लिइयो । नेका, राजा र राणाहरू भारतसँग निकट रहे तापनि वामपन्थीहरूले भारतको हस्तक्षेपबाट मुक्त रहने नीति लिएका थिए (शिवाकोटी, वि.सं.२०५८, पृ. ४३) । दिल्ली सम्झौतालाई अस्वीकार गरी आन्दोलन जारी राख्नेहरूमध्ये डा.के.आई.सिंह र उनको भैरहवामा रहेको मोर्चा निकै शक्तिशालि थियो । उनी दिल्ली सम्झौता भएपछि पनि पटकपटक आक्रमण गरेर कतिपय सरकारी अड्डाहरूलाई नियन्त्रणमा लिन सफल भए । डा.के.आई.सिंह र उनका साथीहरूलाई नेपाल र भारतको संयुक्त सेनाले गिरफ्तार गरी भैरहवा जेलमा कैद गर्‍यो (शर्मा, वि.सं.२०३३, पृ. ४२४) । वि.सं.२००८ सालको आषाढ २७ गते उक्त जेलबाट डा.के.आई सिंह भाग्न सफल भए । तर श्रावण २६ गते उनलाई पुनः पक्राउ गरी काठमाडौंको सिंहदरवारमा ल्याएर बन्दी बनाइयो । दिल्ली सम्झौतापछि पूर्वमा आन्दोलन जारी राखेका रामप्रसाद राई र अग्नीप्रसाद खरेललाई पनि सिंहदरवारमै ल्याएर कैद गर्‍यो ।

वि.सं.२००८ सालको आश्विन महिनामा भएको नेकपाको प्रथम सम्मेलनले दिल्ली सम्झौताको विरोध गरी अधुरो क्रान्तिलाई पुरा गर्ने बाटोतिर अग्रसर हुने कार्यनीति पास गरेको थियो (भुसाल, वि.सं.२०७०, पृ. ४२) । त्यसका निम्ति प्रजातान्त्रिक शक्तिहरूका बीचमा स्थानीय

क्षेत्रमा भइरहेको कार्यगत एकताको स्वागत गर्दै त्यसलाई अभू बृद्धि गर्ने र राष्ट्रिय स्तरमा संयुक्त मोर्चा गठन गर्ने निर्णय गरेको थियो । त्यो अधुरो क्रान्तिलाई पुरा गर्नका निमित्त सहर बजारमा दिल्ली सम्झौताको विरोध गर्नुका साथै प्रमुख रूपले सामन्ती शोषणका विरुद्ध किसान आन्दोलनलाई अगाडि बढाउने निर्णय गरेको थियो (पुष्पलाल, वि.सं.२०५३, पृ. ६५) । दिल्ली सम्झौताका विरुद्धमा उभिएको र तत्कालीन परिवर्तनप्रति असन्तुष्ट रहेकाले नेकपाको भूमिका त्यतिबेला पनि आन्दोलनकारीकै स्थितिमा रह्यो । त्यसपछिका सबैजसो घटना र आन्दोलनहरूमा उसको समर्थन रह्यो । कतिपय आन्दोलन भने उसैद्वारा सञ्चालित हुँदै आए (पोखरेल, वि.सं. २०४७, पृ. ९) ।

नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको प्रथम सम्मेलनले पारित गरेको उपर्युक्त नीति लिएर अगाडि बढिरहेका बेला थुनामा रहेका डा.के.आई.सिंह र रामप्रसाद राईको निर्देशनमा वि.सं.२००८ साल माघ ८ गतेको राती रक्षा दलले विद्रोह गरी राजधानीको बारूद खाना, तोपखाना, बन्दुकखाना र सिंहदरबार सचिवालयसमेत कब्जा गरे । भोलिपल्ट विहान रक्षादलका सिपाहीहरू, राष्ट्रिय महासङ्घ, नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी र किसान सङ्घका कार्यकर्ताहरू जीपमा बसेर क्रान्ति र शान्तिको प्रचार गर्दै हिँडे । नेकपाका कार्यकर्ता त्यसरी उत्साहित भएर हिडेका बेला मनमोहन अधिकारीले आफ्नो पार्टीका कार्यकर्ताहरूलाई जीपबाट 'जनवाद आयो' भन्दै कराउन लगाए भन्ने भनाई पनि रहेको छ (के.सी., वि.सं.२०६५, पृ. ९५) । केशरजंग रायमाझीले त उक्त विद्रोहका पक्षमा मनमोहन अधिकारीले वक्तव्य नै दिएका थिए भनेको कुरालाई रामशरण बजगाईले फर्केर हेर्दा नामक पुस्तकमा उल्लेख गरेका छन् (वि.सं.२०७१, पृ. ५२) । त्यस सम्बन्धमा मनमोहन अधिकारीको (वि.सं.२०५७ कार्तिक ९) भनाई यस्तो रहेको छ :

दिल्ली सम्झौतालाई पल्टाउने किसिमको कुनै राजनीतिक स्थिति आउछ भने हामीले फड्को हान्नु पर्छ त्यसमा भाग लिनुपर्छ । यही मान्यताका साथ हामीले डा.के.आई. सिंहको कदमको पूर्ण समर्थन गर्नु र उनी राष्ट्रवादी देशभक्त हुन उनले जे गरे ठिक गरेका छन् हामी उनले चालेको कदमको पक्षमा छौं भन्यौं । (पृ. २)

उपर्युक्त भनाइबाट के देखिन्छ भने नेकपाले दिल्ली सम्झौताको सुरुदेखि नै विरोध गर्दै आएको थियो । नेकपा बाहेक अरु कुनै शक्तिले पनि सोही सम्झौताबाट बनेको सरकारलाई गिराउन र सम्झौता असफल पार्न लाग्छ भने सहयोग गर्ने मनसाय राखेको थियो । यहाँ विद्रोहको प्रकृति, व्यक्ति वा समूहभन्दा पनि आन्दोलन उठ्यो कि समर्थन भनेको जस्तो देखिन्छ । तथापि नेकपाले त्यस आन्दोलनलाई 'जन असन्तोषको अभिव्यक्ति' भन्दै समर्थनमा पर्चा पनि छ्यो (दीर्घबहादुर, वि.सं.२०४० भाद्र २३, पृ. ३) । तर सुरेन्द्र के.सी.ले उल्लेख गरेजस्तो जनवाद आयो भनी फुक्न लगाएको, रायमाझीले भनेजस्तो मनमोहन अधिकारीले वक्तव्य निकालेको भन्ने कुरा

तथ्यमा आधारित देखिदैन । जुनबेला विद्रोह भएको थियो त्यो बेला वक्तव्य निकालेकै भए तापनि मनमोहन अधिकारीका नामबाट नभई पुष्पलालकै नामबाट जारी हुन्थ्यो । त्यतिबेलासम्म पार्टीको प्रमुख व्यक्ति पुष्पलाल नै थिए तथापि डा.के.आई.सिंहले उठाएका चारवटा मागमध्ये पहिलोमा नेकपासहितको सर्वदलीय सरकारको माग गरेका थिए (जैन, सन् १९५९, पृ. ३६) । त्यसपछि सरकारले नेकपामाथि प्रतिबन्ध लगाएर उसका कार्यकर्तालाई धमाधम पक्राउ गर्न थाल्यो । मनमोहन अधिकारीको सुरक्षामा खतरा देखिएपछि गौरीभक्त प्रधानको सहयोगमा उनी भारत पुगे (प्रधान, वि.सं.२०६२, पृ. ७५) । सरकारले नेकपामाथि प्रतिबन्ध लगाएपछि उसले के.आई. सिंहको मद्दतबाट चिनीयाँ कम्युनिष्ट पार्टीबाट कुनै फाइदा लिन नसकोस् भन्नेमा सतर्क रहेको थियो (शाह, सन् १९९६, पृ. २६९) ।

डा.के.आई.सिंहको विद्रोहलाई नेकपाले सहयोग गर्ने वा नगर्ने पार्टीगत हिसावले तत्काल कुनै निर्णय भएको देखिदैन । दिल्ली सम्झौतापछि राणा विरुद्धको आन्दोलन बीचैमा रोकिएको महसुस सर्वत्र भइरहेको थियो र त्यसबाट सम्झौतावादीभन्दा बाहेकका कुनै पक्ष पनि सन्तुष्ट थिएनन् । देश राजनीतिक दृष्टिले सङ्क्रमणकालीन अवस्थाबाटै गुज्रिएको थियो । त्यस्तो स्थितिमा नेकपाले विद्रोहीलाई समर्थन जनायो । सोही निहुँमा नेकपामाथि प्रतिबन्ध लाग्यो । त्यो विद्रोहलाई मनमोहन अधिकारीले खुलेरै समर्थन गरेका थिए । हुन पनि नेकपाले दिल्ली सम्झौताका विरुद्ध हुने सबै प्रकारका आन्दोलनलाई समर्थन गर्ने पार्टीगत निर्णय गरेको हुँदा आन्दोलनलाई समर्थन गरेको कुरालाई अन्यथा मान्नु पर्ने देखिदैन ।

५.६ बटेश्वर बैठक र पार्टी नेतृत्वमा भएको परिवर्तन

नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीमाथि प्रतिबन्ध लागेपछि त्यसका प्रमुख नेताहरूमाथि वारेन्ट जारी गरिएको थियो । त्यतिबेला कम्युनिस्ट पार्टीसँग निकट रहेको अखिल नेपाल किसान सङ्घमात्र प्रतिबन्धित थिएन । प्रतिबन्धित अवस्थामा नै पार्टीको पहिलो केन्द्रीय कमिटीको बैठक धनुषा जिल्लाको बटेश्वर गाउँमा वि.सं.२००९ साल जेठ-असारमा (१९५२ जुन-जुलाई) बस्यो (दीक्षित, वि.सं.२०५२, पृ. ८५) । उक्त बैठकबाट नेपालको कम्युनिस्ट आन्दोलनमा ठूलो प्रभाव पार्ने गरी निर्णय समेत भयो ।

नेकपाको कलकत्तामा भएको प्रथम सम्मेलनदेखि नै मनमोहन अधिकारी र पुष्पलालका बीचमा केही नजानिदो रूपले गुटबन्दी सुरु भयो । देखावटी रूपमा गुटवाजी राजनीति गर्नु हुँदैन भने पनि नेताहरूको स्वभावगत भिन्नता र महत्वाकाङ्क्षाले गर्दा दलभित्र स्वाभाविक रूपले गुटबन्दी देखापर्दै गयो । जुन पछि गएर गुटगत राजनीतिमा पद र शासनसत्ताको लोभ लालसामा पर्न गए (गोतामे, वि.सं.२०६६, पृ. ५१) । नेकपाका संस्थापक सदस्यहरूमध्ये पहिलो सम्मेलनपछि

पुष्पलालबाहेक अरु पार्टीको केन्द्रीय समितिमा परेनन् । त्यसबाट पार्टीभित्र नेताहरूको बीचमा आशङ्का र मनमोटावको बीजारोपण भएको थियो भन्ने देखिन्छ । मनमोहन अधिकारी भारतमा रहँदादेखि नै त्यहाँका कम्युनिस्ट नेताहरूसँग सम्पर्क बढेको थियो । अर्कातिर वि.सं.२००४ देखि पुष्पलालले पनि बनारसमा बसी भारतका विभिन्न नेताहरूसँग सम्पर्क बढाउँदै उनीहरूको समेत सल्लाह र सहयोगले नेकपाको स्थापना गरेका थिए (प्रश्रित, वि.सं.२०६६, पृ. ९) । फलतः नेपाली जनतामा ती दुवै कम्युनिस्ट नेताको प्रतिष्ठा आफ्नै किसिमले बढ्दै गएको थियो ।

नेकपाले राणाशासन विरुद्धको आन्दोलन चलेदेखि सँगसँगै किसान आन्दोलन पनि चलाउँदै आएको थियो । दिल्ली सम्झौतापछि त्यो आन्दोलन भन् सशक्त बन्दै त्यसले देशव्यापी प्रभाव पार्दै गइरहेको थियो । किसान आन्दोलनलाई विस्तारै मत्थर पार्दै लैजान र कम्युनिस्ट पार्टीलाई शान्ति प्रकृतिको देखाउन मनमोहन अधिकारीमाथि कतिपय नेताहरूले विस्तारै अनौपचारिक रूपले दवाव दिन थाले । त्यही परिवेशमा वि.सं.२००७ साल चैत्र महिनाको अन्त्यतिर नै विरगञ्जमा शैलेन्द्रकुमार उपाध्यायले गण्डक प्रान्तीय समितिका सदस्यहरूबीच पुष्पलालका विरुद्ध र मनमोहन अधिकारीका पक्षमा प्रचार सुरु गरेका थिए (दीक्षित, वि.सं.२०५२, पृ. ८५) । यसरी क्रमशः नेकपाको नेतृत्व तहमा रहेका नेताहरू नै गुटबन्दीमा लाग्दै जानथाले ।

स्थापनाकालदेखि नै केही न केही विवादमा फस्दै आएको नेकपाभित्र वि.सं.२००९ सालमा आएर नेतृत्वको विषयलाई लिएर आन्तरिक विवाद अझै बढ्दो थियो । साङ्गठनिक रूपले पार्टी वामे सर्दै गरेको अवस्थामा बसेको उक्त बैठकमा महासचिव फेर्ने विषयले एकाएक प्रवेश पायो । पुष्पलाल, मनमोहन अधिकारी, तुलसीलाल अमात्य र डी.पी. अधिकारीसमेत रहेको पोलिटव्यूरो बैठकमा शैलेन्द्रकुमार उपाध्यायले महासचिव फेर्ने प्रस्ताव राखे । त्यसपछि पुष्पलालका ठाउँमा मनमोहन अधिकारीलाई महामन्त्री बनाउने पोलिटव्यूरो बैठकले निर्णय गर्‍यो (अधिकारी, वि.सं.२०७० वैशाख ३१) । भारतमा भाकपाका महासचिव वी.टी. रणदिवेलाई श्रीपाद अमृत डाङ्गे, अजय घोष तथा घाटे सम्मिलित आयोगको सिफारिसमा उग्र वामपन्थी पथ विचलनको आरोपमा उच्च नेतृत्वबाट हटाउने निर्णय भएको थियो (रिमाल, वि.सं.२०६२, पृ. ३३६) । भाकपाको उक्त निर्णयले नेकपालाई पनि प्रभाव पार्‍यो । त्यतिबेला शैलेन्द्रकुमार उपाध्याय लामो समयदेखि पार्टीको कामका सिलसिलामा भारतमा बसेका थिए । उनी भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीको प्रत्यक्ष सम्पर्कमा थिए । नेपाल फर्के लगत्तै उनले नै मनमोहन अधिकारीलाई महासचिव बनाउने प्रस्ताव ल्याए । सम्भवतः भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीका नेताहरूले दिएको सुझावअनुसार नै उनले त्यस्तो प्रस्ताव ल्याएको हुनु पर्दछ (वर्मा, वि.सं.२०७० असार ११) । मनमोहन अधिकारीले पनि पुष्पलालको ठाउँमा आफूलाई ल्याउन प्रस्ताव गर्ने पहिलो व्यक्ति शैलेन्द्रकुमार उपाध्याय भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् (अधिकारी, वि.सं.२०५७ पुस १९, पृ. २) । यी सबै भनाइलाई हेर्दा के

देखिन्छ भने नेकपामा नेतृत्व परिवर्तन गर्ने कुरा नेकपाको आन्तरिक राजनीतिक खेलको रूपमा मात्र नभइ भारतीय कम्युनिष्ट नेताहरूको स्वार्थ र चासोले पनि काम गरेको थियो ।

नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी गठन भएको छोटो समयमै नेतृत्वमा गरिएको परिवर्तनले पार्टीका गतिविधिहरूमा प्रभाव पार्नु स्वाभाविक थियो । त्यतिबेला पार्टीका ४ जना पोलिटब्युरो सदस्यहरूमध्ये पार्टीको महामन्त्री बनाउने प्रस्तावमा तिन जनाले मनमोहन अधिकारीलाई समर्थन गरेको हुँदा पुष्पलालले त्यो निर्णयलाई बाध्यतावश स्वीकार गरेको देखिन्छ । तत्काल उनले केही प्रतिक्रिया नदिए पनि बेलाबखत आफुमाथि अन्याय भएको भन्ने भन्ने छाडेका थिएनन् (अधिकारी, वि.सं.२०७० वैशाख ३१) । बाहिर जस्तासुकै कुरा गर्दै हिडे पनि पार्टीमा यस विषयमा त्यसपछि गम्भीर बहस र छलफल भने भएको देखिदैन ।

नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको पोलिटब्युरोको केन्द्रीय सम्मेलनद्वारा चयन गरिएका महामन्त्रीलाई त्यस प्रकारले निष्कासन गर्नु पार्टी विधानको भावना विपरित भए तापनि त्यतिबेला नेताहरू आलाकाचाँ स्वभावका थिए भन्ने धारणा स्वयम् पुष्पलालले पनि व्यक्त गरेका थिए (पुष्पलाल, वि.सं.२०५३, पृ. ११) । पार्टीको केन्द्रीय समितिले पुष्पलालभन्दा मनमोहन अधिकारी बढी परिपक्व भन्ने तर्कका आधारमा पुष्पलालका ठाउँमा उनलाई महासचिव बनाइएको थियो (रायमाभी, वि.सं.२०५९, पृ. ३१) । त्यतिबेलाका नेताहरू कुनै पनि निर्णय गर्दा त्यसले पुऱ्याउने प्रभावका बारेमा त्यति गम्भीर थिएनन् । महामन्त्री बदल्ने जस्तो गहन विषय कम्तिमा पनि केन्द्रीय समितिबाट पारित गराएर गरिनु उपयुक्त हुने थियो । तत्कालीन अवस्थामा पार्टी नेताहरू विचारधारात्मक एवम् राजनैतिक र सङ्गठनात्मक रूपमा अपरिपक्व भएको हुँदा उनीहरूबाट धेरै पटक त्यस किसिमका गल्तिहरू भएका थिए ती मध्ये यो पनि एक थियो (लामा, वि.सं.२०६०, पृ. ६९) । त्यसरी पार्टी महासचिव फेर्नु पर्नाका कारण बारे डी.पी.अधिकारीको (वि.सं.२०६६) भनाई यस्तो रहेको पाइन्छ :

पोलीटब्युरोमा तुलसीलाल अमात्य र म दुई जनाले अर्न्तमुखि स्वभावका जस्तो लाग्ने पुष्पलालको तुलनामा बहिरमुखि स्वभावका मनमोहन पार्टीको मुख्य नेतृत्वका निम्ति बढी योग्य ठानेर प्रस्ताव गरेका थियौं । मनमोहनको शारिरीक व्यक्तित्वसमेत प्रभावशाली महसुस हुन्थ्यो । विराटनगर मजदुर आन्दोलनका क्रममा जेलवसी सकेको र भारतमै कम्युनिस्ट पार्टीको सदस्य भएर स्वदेश फर्केको इतिहास एवम् वि.एस्सीसम्मको अध्ययन गरेको शिक्षित र बौद्धिक छवी पनि हुनाले हामीले पार्टी नेतृत्वका लागि प्रभावकारी हुने अनुमान गरेका थियौं । त्यही कारणले हामीले उनको पक्ष लिएर पोलीटब्युरोमा महामन्त्री परिवर्तन गर्ने प्रस्ताव अधि बढायौं । त्यसमा मनमोहनको इच्छासमेत गाँसिनु स्वाभाविक थियो (पृ. ९०) ।

उपर्युक्त भनाइबाट के देखिन्छ भने पार्टी गठनका समयमा कारणवस मनमोहन अधिकारी अनुपस्थित रहे तापनि कम्युनिस्ट विचारधाराले उनलाई धेरै पहिलेदेखि नै प्रभाव पारेको थियो । भारतमा बसेर सक्रिय राजनीति गरिसकेको हुनाले उनलाई क्षमतावान नेता भएको ठहर गर्दै

पोलिटव्युरोका सदस्यहरूले पार्टीको महासचिव बनाउदा उपयुक्त हुने ठानेर त्यो निर्णय गरेको देखिन्छ । यस बारे शंभुराम श्रेष्ठको (वि.सं.२०६३) धारणा यस्तो रहेको पाइन्छ :

पुष्पलाललाई महासचिवको पदबाट हटाउन पार्टीको सङ्गठनात्मक सिद्धान्त तथा व्यवहारिक आवश्यकता नभई षडयन्त्र थियो । किनभने पार्टीको केन्द्रीय कमिटीले चुनेको व्यक्तिलाई पोलिटव्युरोले हटाउन पाउदैन र हटाउन आवश्यक नै भए केन्द्रीय कमिटीको बैठक बोलाउनु पर्दथ्यो तर केन्द्रीय कमिटीको बैठक नै नबोलाईकन पुष्पलाललाई महासचिवको पदबाट हटाइएकोले त्यो षडयन्त्र नै ठहर्दछ । (पृ. ९१-९२)

उपर्युक्त भनाइबाट पनि यो स्पष्ट हुन्छ कि पार्टीको केन्द्रीय कमिटीद्वारा महासचिव बनेका पुष्पलाललाई पोलिटव्युरोले हटाएर मनमोहन अधिकारीलाई उक्त पदमा चयन गर्नु गलत कदम थियो । त्यतिबेला पनि नेताहरू गुटगत राजनीतिमा लागेका थिए । मनमोहन अधिकारीलाई समर्थन गर्नेहरूले उनलाई क्षमतावान देखे भने पुष्पलाललाई समर्थन गर्नेहरूले उनीमाथि षडयन्त्र भएको ठाने । वास्तवमा त्यो निर्णय आवश्यकताले भन्दा पनि प्रतिशोध र महत्वाकाङ्क्षाले प्रेरित भएको देखिन्छ । आफूलाई पार्टीको महासचिव बनाउनु पर्ने परिस्थिति कसरी सृजना भयो भन्ने सम्बन्धमा मनमोहन अधिकारीको (वि.सं.२०५७ पुस १९) भनाइ यस्तो रहेको पाइन्छ :

पहिलो सम्मेलनपछि कलकत्ताको पार्टी हेडक्वाटर काठमाडौंमा सार्ने काममा हामीहरू लाग्यौं । नेपाल आएको केही समय पश्चात भूमिगतरूपमा महोत्तरीको बटेश्वरमा हाम्रो पार्टीको केन्द्रीय समितिको बैठक बस्यो । त्यस बैठकले पुष्पलाललाई हटाएर मलाई महासचिव चयन गर्‍यो । त्यतिखेर पार्टीको कार्यक्रममा परिवर्तन गरिएको थियो । भारतीय कम्युनिस्ट नेताहरूको चिन्तन पनि बदलिएको थियो । त्यसको प्रभाव नेपालको कम्युनिस्ट आन्दोलनमा पनि पर्नु स्वभाविक थियो । त्यसबेलासम्म हाम्रो सारा सोचाई र गतिविधिमा भारतीय कम्युनिस्ट आन्दोलनको प्रभाव ज्यादा पर्दथ्यो । त्यो पक्षले पनि शायद मलाई महासचिव चयन गर्ने कुरामा काम गरेको हुनुपर्छ । अन्यथा पुष्पलाल र मेरो बीचमा कुनै टक्कर वा यताउतिको कुरै थिएन । (पृ. २)

उपर्युक्त भनाइले के पुष्टि गर्दछ भने पुष्पलालले गठन गरेको कम्युनिस्ट पार्टीले साङ्गठनिक स्वरूप लिए तापनि पार्टीको विस्तारक्रमलाई अभ्रै व्यापक बनाउन आवश्यक थियो । त्यसै गरी नेकपाको प्रथम सम्मेलन सम्पन्न भएको केही महिनापछि भाकपाको नेतृत्वमा भएको परिवर्तनसँगै नेकपाका नेताहरूमा केही परिवर्तन आएको थियो । खासगरी नेकपाको प्रथम सम्मेलन र प्रथम महाधिवेशन बीचको अवधिमा पार्टी नेताका केही सोचहरू एवम् कार्यनीतिक सबालहरूमा परिवर्तन आएको थियो । त्यस किसिमको परिवर्तन ल्याउन भूमिका निर्वाह गरेको हुनाले मनमोहन अधिकारीलाई पार्टीमा महामन्त्रीको जिम्मेवारी सुम्पिनु पर्ने आवश्यकता महसुस हुँदै गएको थियो ।

यी माथिका तथ्यहरूका आधारबाट के भन्न सकिन्छ भने नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी स्थापना भएको छोटो समयपछि नै जतिबेला बटेश्वर बैठकले महासचिव फेर्ने निर्णय गर्दै थियो त्यतिबेला नेताहरूमा साङ्गठनिक ज्ञानको अल्पता कायमै थियो । त्यतिबेलासम्म पार्टी विधान स्पष्ट हुने गरी बनिस्केको थिएन । पुष्पलालले जसरी कम्युनिस्ट पार्टीको गठन गरेका थिए त्यसमा केही

कमजोरीहरू कायमै थिए । पार्टी गठन गर्दा राखिएका सदस्यहरूले सबै जाति वर्ग र क्षेत्रलाई समेट्न सकेका थिएनन् । त्यसले गर्दा त्यति बेलादेखि नै उनीप्रति आलोचना समेत हुँदै आएको थियो । नेपालभित्र काठमाडौं र विराटनगर राणाशासन विरुद्ध चलेको आन्दोलनका प्रमुख केन्द्र थिए । मनमोहन अधिकारीले विराटनगरबाट आन्दोलनको नेतृत्व गरेका कारण उनको व्यक्तित्व राजनीतिक रूपमा स्थापित भइसकेको थियो ।

मनमोहन अधिकारीलाई नेतृत्वमा स्थापित गराउन विराटनगरकै डी.पी.अधिकारी, शैलेन्द्रकुमार उपाध्याय जस्ता नेताहरू लागि परेका थिए । उनीहरूमा पार्टीको नेतृत्व आफ्नै ठाउँको व्यक्तिले गर्नुपर्छ भन्ने मानसिकताले पनि काम गर्‍यो (ज्ञवाली, वि.सं.२०७० बैशाख ३) । अर्को तर्फ कम्युनिस्ट पार्टी गठन हुँदाको समय पुष्पलालसँगैका सस्थापक नेताहरू पछिल्ला दिनमा विस्तारै निस्कृय बन्दै गए । त्यसले गर्दा मनमोहन अधिकारीलाई पार्टीको प्रमुख नेता बनाउन चाहनेहरूलाई थप अवसर प्राप्त भयो । हुन पनि पुष्पलाल केही कडा मिजासका थिए । अर्को तर्फ राजनीतिक रूपमा कम्युनिस्ट पार्टीको नेताका रूपमा मनमोहन अधिकारीको कुनै परीक्षण भएको थिएन । उनी शारीरिक रूपले आकर्षक, पढेलेखेका, अङ्ग्रेजी, हिन्दी बोल्न सक्ने भएको हुँदा पार्टीलाई सक्षम नेतृत्व दिनसक्ने ती नेताहरूको बुझाई थियो । नेकपाको स्थापना हुँदा पुष्पलाल निर्विकल्प नेतृत्व लिने व्यक्तिका रूपमा रहे तापनि पार्टीको प्रथम सम्मेलनसम्म आइपुग्दा प्रतिस्पर्धाको स्थिति बनिसकेको थियो । तथापि संस्थापक महासचिव पुष्पलाललाई पोलिटब्युरोको बैठकले हटाएर मनमोहन अधिकारीलाई महासचिव बनाउने काम त्यतिबेला जसरी भयो त्यो न्यायोचित देखिदैन । किनकी त्यो नेतृत्व परिवर्तन गर्नेभन्दा पनि पार्टी सङ्गठनलाई विस्तार गर्ने समय थियो । त्यस्तो हतारपूर्ण निर्णय त्यतिबेलाका नेतामा रहेको साङ्गठनिक कमजोरीको परिणामत हुँदैहो त्यसमाथि पनि मनमोहन अधिकारीको महत्वाकाङ्क्षाले पनि काम गरेको थियो भन्न सकिन्छ ।

५.७ नेकपाको प्रथम महाधिवेशन र निर्वाचित नेतृत्व

नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको प्रथम महाधिवेशन वि.सं.२०१० साल माघ १३ देखि १७ गतेसम्म गुप्त रूपले पाटनमा भयो । भूमिगत रूपमा सञ्चालन भइरहेको अधिवेशन समापन हुन नपाउँदै तत्कालीन प्रशासनले जानकारी पाएको छ भन्ने कुरा उठेपछि अधिवेशनको बाँकी सत्र काठमाडौंको बटुटोलमा सारेर सिध्याउनु पर्‍यो (श्रेष्ठ, वि.सं.२०६३, पृ. १०१) । अधिवेशनमा भ्रण्डोत्तोलन पुष्पलालद्वारा गरिएको थियो भने महामन्त्रीको हैसियतबाट मनमोहन अधिकारीले केन्द्रीय कमिटीको राजनैतिक प्रतिवेदन र नेकपाको कार्यक्रम प्रस्तुत गरेका थिए । त्यो प्रतिवेदन र कार्यक्रममा धेरै कुराहरू परिवर्तन गरिएका थिए । केन्द्रीय समितिको तर्फबाट प्रस्तुत राजनैतिक प्रतिवेदन र पार्टीको भावी कार्यक्रममा परिवर्तन गर्नु पर्नाको कारण पनि स्वयम् मनमोहन अधिकारीले प्रस्तुत गरेका थिए ।

पार्टीको प्रथम महाधिवेशनले मनमोहन अधिकारीद्वारा प्रस्तुत भएको विधान प्रस्तावना पारित गर्‍यो । विधान प्रस्तावना ११ भाग र ६४ धारामा विभाजित थियो जसमा साङ्गठनिक ढाँचालाई केन्द्र, प्रान्त, जिल्ला र गाउँ तथा शहर तहसम्म विभाजन गर्नुका साथै केन्द्रमा एक नियन्त्रण आयोगको समेत व्यवस्था गर्‍यो । उक्त विधानमा पार्टीको अखिल नेपाल महाधिवेशनले दुई वर्षका लागि केन्द्रीय समिति एवम् केन्द्रीय नियन्त्रण आयोगको निर्वाचन गर्ने र केन्द्रीय समितिले जनरल सेक्रेटरी तथा पोलिटब्युरोको चयन गर्ने भन्ने कुरा उल्लेख थियो (के.सी. वि.सं.२०६५, पृ. १७२-७३) । पार्टी विधानमा व्यवस्था भए अनुरूप प्रथम महाधिवेशनले केन्द्रीय समिति र केन्द्रीय नियन्त्रण आयोगको निर्वाचन गर्‍यो । हुन त पार्टी प्रतिबन्धित रहेको र भूमिगत रूपमा काम गर्नु परको हुँदा महाधिवेशनबाट निर्वाचित केन्द्रीय कमिटी तथा केन्द्रीय नियन्त्रण आयोगका पदाधिकारीहरूको नामावली सार्वजनिक गरिएन । तथापि उक्त केन्द्रीय कमिटीमा मनमोहन अधिकारी, कमर शाह, कृष्णराज बर्मा, केदार खनाल, केशरजंग रायमाझी, तुलसीलाल अमात्य, देवीप्रसाद अधिकारी (डि.पी.), धनुषचन्द्र गौतम, नरबहादुर कर्माचार्य, पुष्पलाल, मधुसिंह, महेशप्रसाद उपाध्याय, शंभुराम श्रेष्ठ, शैलेन्द्रकुमार उपाध्याय, हिक्मत सिंह भण्डारी आदि व्यक्तिहरू निर्वाचित भएका थिए (के.सी., वि.सं.२०६२, पृ. ३) । त्यस केन्द्रीय समितिद्वारा महामन्त्री छानिएका मनमोहन अधिकारीसहित पुष्पलाल, डि.पि. अधिकारी, शंभुराम श्रेष्ठ र शैलेन्द्रकुमार उपाध्यायलाई पोलिटब्युरोमा छान्यो (के.सी., वि.सं.२०६५, पृ. १७२) ।

त्यतिबेला नेताहरूको चिन्तनमा पनि केही नरमपन्थी भावना विकसित हुँदै गएको थियो । खासगरी राजतन्त्रका सम्बन्धमा पहिलेको भन्दा केही नरम दृष्टिकोण अपनाउन थालियो र त्यसको अगुवाई मनमोहन अधिकारीले गरेका थिए । त्यही परिवर्तित सोचका अगुवा भएको हुनाले महाधिवेशनले उनलाई नै पार्टीको प्रमुख नेतृत्व तहमा पुऱ्यायो (भुसाल, वि.सं.२०६९, वैशाख १३) । पार्टीको प्रथम सम्मेलनद्वारा पारित कार्यक्रममा केही वामपन्थी भुलहरू भएको कुरा पुष्पलालले पनि स्वीकार गरे (पुष्पलाल, वि.सं.२०५३, पृ. ८८) । त्यसै गरी “नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको कार्यक्रम” नामक दस्तावेजमा पार्टीले विगतमा अँगाल्दै आएको खासगरी राजतन्त्रको उन्मूलन, समाजवादको निर्माण र विदेशी पूँजीको लगानी जस्ता सवालसँग सम्बन्धित कार्यक्रमिक अवधारणाहरूलाई वामपन्थी भूल भन्दै तिनीहरूलाई सच्याउने निर्णय पनि भयो । जसमा निम्न कुराहरू उल्लेख थिए :

(क) राज्यको स्वरूपका सम्बन्धमा मुलुकको सार्वभौमसत्ता जनताको हातमा र जनताद्वारा निर्वाचित संसद्को हातमा राख्ने,

- (ख) निर्वाचन क्षेत्रका जनताको बहुमतले जनप्रतिनिधिलाई प्रत्याह्वान गर्न सक्ने; कार्यकारिणीको चुनाव संसद्बाट गर्ने;
- (ग) राज्य प्रमुखलाई कुनै विशेषाधिकार नदिने, स्थानीय क्षेत्रमा स्वायत्त शासनको अधिकार दिने, न्यायालयको लागि पनि निर्वाचन र प्रत्याह्वानको व्यवस्था गर्ने, पुलिसको ठाउँमा जन स्वयम्सेवक राख्ने तथा सेनालाई जनवादीकरण गर्ने,
- (घ) मातृभाषामा शिक्षा पाउने अधिकार र सबै भाषा बराबर हुने व्यवस्था गर्ने र जातिहरूलाई आत्म निर्णयको अधिकार दिने तथा सबै जातिहरूका बीच परस्पर सद्भावका आधारमा संयुक्त जनवादी नेपालको गठन गर्ने,
- (ङ) समाजवादको निर्माण सम्बन्धी सबालमा कम्युनिस्ट पार्टी नेपालमा समाजवादी निर्माणको कुरा गर्दैन, किनभने यो अनुभव गर्दछ कि देशको अहिलेको परिस्थिति यस्तो कार्यक्रमको निमित्त उपयुक्त छैन,
- (च) विदेशी पूँजी लगानीका सम्बन्धमा देशी-विदेशी पूँजीको साभेदारीमा खोलिएका उद्योगमा विदेशी पूँजीको अनुपात ४९ प्रतिशतसम्म हुनसक्ने भन्ने कुरा उल्लेख थियो (पार्टीको प्रथम महाधिवेशन (१९५४ जनवरी २६-३०) मा मनमोहन अधिकारीले प्रस्तुत गरेको कार्यक्रम (अधिकारी, सन् १९५४, परिशिष्ट चार) ।

अधिवेशन भूमिगत अवस्थामा गरिएको र पार्टी पनि प्रारम्भिक चरणमै भएको हुँदा त्यसमा धेरै विषयहरूमा ठूलो वहस र छलफल भएन (के.सी., वि.सं.२०६२, पृ. २७) । पार्टीको कार्यक्रममा परिवर्तन भनेर त्यसैबेला कुनै दस्तावेज पारित गरेको देखिँदैन । तर प्रथम सम्मेलनबाट पारित भएको 'नयाँ जनवादको निमित्त नेपाली जनताको बाटो' नामक दस्तावेज र दुई वर्षपछि 'प्रथम महाधिवेशनबाट पारित भएको नेकपाको कार्यक्रम' नामक दस्तावेजमा तुलना गरेर हेर्दा खासगरी नेकपाले स्थापना गर्न चाहेको राज्यको स्वरूपका बारेमा भिन्नभिन्न अवधारणा रहेको पाइन्छ । पार्टीको अधिल्लो दस्तावेजले सार्वभौमिकता अर्थात देशको सबै शक्ति जनताको हातमा राख्ने, राज्यको सर्वोच्च अधिकार जनताले चुनेका प्रतिनिधिहरूको हातमा राख्ने, प्रेसिडेन्ट पनि त्यही सभाले रोज्ने र प्रेसिडेन्टको हातमा विशेष अधिकार रहन नदिने भन्ने उल्लेख थियो (पुष्पलाल, मिति अनु.(१), पृ. ९) । त्यसै गरी पछिल्लो दस्तावेजमा पुरा शक्ति जनताको हातमा राख्ने, सार्वभौमिकता जनताबाट चुनिएको पार्लियामेन्टमा रहने, कार्यकारिणीको चुनाव पार्लियामेन्टले गर्ने, राज्यका प्रधानलाई कुनै विशेष अधिकार नदिने भन्ने उल्लेख थियो (नेकपा, वि.सं.२०१५, पृ. १४) ।

पार्टीको परिवर्तित कार्यक्रमलाई व्याख्या गर्ने क्रममा राज्यको प्रमुखलाई कुनै विशेषाधिकार नदिने भनेको वैधानिक राजतन्त्रलाई स्वीकार गर्नु हो भन्ने अर्थ पनि लगाइयो । त्यतिबेला उपयुक्त परिस्थिति नभएकाले समाजवाद निर्माणको कुरा तत्काललाई नगर्ने भन्ने विषयलाई समाजवादको लक्ष्य परित्याग गरिएको भन्ने अर्थ लगाइयो । ४९ प्रतिशतसम्म विदेशी लगानी हुन सक्ने भन्ने विषयलाई स्वतन्त्र अर्थव्यवस्थाको निर्माणमा बाधा पुऱ्याउने भनी आलोचना भयो (पुष्पलाल, वि.सं.२०५३, पृ. ८९-९०) । वास्तवमा ती दुवै कार्यक्रमको सारमा खासै अन्तर नभई केवल राष्ट्र प्रमुखका सम्बन्धमा प्रयोग गरिएको शब्दमा भिन्नता रहेको देखिन्छ । पछिल्लो कार्यक्रममा सामन्ती एकसत्तात्मक व्यवस्थाको अन्त्यका लागि वालिग मताधिकारको आधारमा विधानसभा डाक्ने र जनतन्त्रवादी विधान बनाउने लगायतका मागहरू पुरा गर्न सबै प्रगतिशील वर्ग, पार्टी र शक्तिहरूलाई एउटै जनवादी मोर्चामा जम्मा गर्ने कुरा उल्लेख थिए (के.सी., वि.सं.२०६५, पृ. २३२) ।

सामन्ती एकसत्तात्मक व्यवस्थाको अन्त्य गर्ने र जनतन्त्रवादी विधान बनाउने भन्ने कुराले राजतन्त्रको अन्त्य र गणतन्त्रको स्थापना गर्ने आशयलाई नै जनाएको देखिन्छ । तर ती सबै सवालहरूमा मनमोहन अधिकारीले नरम शब्दहरूको प्रयोग र कुटनीतिक तरिका अवलम्बन गरेको महसुस हुन्छ । हुन त उनी त्यति कट्टर कम्युनिस्ट होइनन कांग्रेस वा पञ्च हुन नसकेका कारण नै कम्युनिस्ट भए जस्तो लाग्छ भनेर आलोचना गर्ने पनि भेटिन्छन् (विडारी, वि.सं.२०७१, पृ. १९४-२०३) । उनले केही नरमपन्थी सोच र कार्य अवलम्बन गर्ने गरेका कारण बेलाबखत 'राजावादी' भन्ने आरोपसमेत लगाएको पाइन्छ । त्यसलाई उनले आफू जीवनभर राजा र पञ्चायतका विरुद्ध लडेर गलत सावित गरिदिए । त्यसबेला एकैचोटी सबै कुरा बोलेर हिंड्नु ठिक हुँदैन भन्ने निचोड रहेको हुँदा सिधै गणतन्त्र भनेनौं भन्ने उनको भनाइ रहेको पाइन्छ (अधिकारी वि.सं. २०५४ चैत्र १९) । पार्टी प्रतिबन्धित अवस्थाम रहेको हुँदा त्यसबाट छुटकारा पाउन अथवा संसदीय पद्धतिबाटै वामपन्थी गतिविधि गरौं भन्ने ध्येयले पनि त्यस्तो नीति उपयुक्त हुने ठानेको देखिन्छ । नेकपा स्थापना भएको साँढेचार वर्षपछि आयोजित सर्वोच्च वैधानिक निकाय महाधिवेशनले मनमोहन अधिकारीद्वारा प्रस्तुत विचार एवम् कार्यक्रमलाई पारित गर्दै उनलाई नै पार्टीको प्रमुख जिम्मेवारिमा चयन गर्‍यो । कम्युनिस्ट पार्टीको सदस्य बनेको १२ वर्षपछि नेकपाको पहिलो निर्वाचित महामन्त्री बन्न सफल भए ।

५.८ पार्टीमाथिको प्रतिबन्ध फुकुवा

डा.के.आई.सिंहको विद्रोहपछि नेकपामाथि प्रतिबन्ध लागेको बारे माथि नै चर्चा भइसकेको छ । सरकारले नेकपामाथि प्रतिबन्ध लगाएपछि पार्टी भूमिगत भएर काम गरेको थियो । नेकपा

स्थापना भएको पनि लामो समय भएको थिएन । पार्टी सङ्गठन निर्माणको प्रक्रियामा रहेकै अवस्थामा भूमिगत हुनु परेको हुँदा कठिनाइका साथ अघि बढ्दै आएको थियो । त्यस्तो अवस्थामा पार्टीमाथिको प्रतिबन्ध हटाउन विभिन्न किसिमका विरोधका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, लिखित, मौखिक, औपचारिक, अनौपचारिक अनेक किसिमले अनुरोध र प्रतिवादसमेत गरिएको थियो । तर नेकपाको प्रभाव बढ्न नदिने सोचमा रहेका मातृकाप्रसाद कोइराला प्रधानमन्त्री हुँदासम्म त्यस कार्यमा कुनै पनि प्रगति हुन सकेन । त्यति बेलाका भारतीय शासकहरू पनि नेपालमा कम्युनिस्ट गतिविधि बढेको देख्न चाहँदैनथे । नेपालका राजा त्रिभुवनमा तिनीहरूको गहिरो प्रभाव रहेको हुनाले पनि नेकपालाई प्रतिबन्ध लगाउन सजिलो भयो (उपाध्याय, वि.सं.२०७० जेठ ७) । त्यो परिस्थितिमा महाधिवेशनले पारित गरेको नीतिअनुरूप नेतृत्वलाई पार्टीमाथिको प्रतिबन्ध फुकाएर खुल्ला राजनीतिक वातावरण सिर्जना गर्ने चुनौति नै बन्यो ।

दिल्ली सम्झौताप्रति असन्तुष्टि जनाउँदै आएको नेकपाले वि.सं.२००८ साल असार २ गतेका दिन भारतका तत्कालीन प्रधानमन्त्री जवाहरलाल नेहरू नेपाल आएको समयमा विरोध स्वरूप कालो झण्डा देखाएको थियो । ठाउँठाउँमा किसान आन्दोलन चलाउने जस्ता कार्य गरेको हुँदा त्यो नेकपाप्रति उनीहरू अझै शसङ्कित थिए (पोखरेल, मिति अनु., पृ. १६) । त्यही समयमा सरकारले भारतसँग कोशी व्यारेज सम्बन्धी सम्झौता गर्‍यो । नेकपाले उक्त सम्झौता नेपालको हित विपरित भएको ठहर गर्दै त्यसको विरोध स्वरूप विभिन्न कार्यक्रम गर्‍यो । काठमाडौँका विभिन्न ठाउँमा भएका आमसभालाई मनमोहन अधिकारीले पनि सम्बोधन गरेका थिए (रिमाल, वि.सं.२०६२, पृ. २४५) । त्यस्ता गतिविधिले गर्दा तत्कालीन सरकार र नेकपा बीचको सम्बन्धमा अझै तित्कता बढ्दै गयो ।

एकातिर किसान आन्दोलन चर्किँदै गएको र अर्कातिर पार्टीभित्र विवाद र गुटबन्दी पनि बढ्दै गएको परिप्रेक्ष्यमा आवश्यक छलफल गरी टुङ्गोमा पुग्ने उद्देश्यले वि.सं.२०१२ साल कार्तिक २१-२७ गतेसम्म पार्टीको दोस्रो सम्मेलन काठमाडौँमा नै आयोजना गरियो । गुप्त ढङ्गले आयोजना गरिएको त्यस सम्मेलनमा पार्टीको नीति र आन्तरिक विवादका सम्बन्धमा छलफल भयो । सम्मेलनमा पोलिटव्युरो सदस्य डी.पी.अधिकारी मार्फत “पार्टी कार्यक्रममा परिवर्तन किन ?” भन्ने दस्तावेज प्रस्तुत भयो । त्यो दस्तावेजमा पार्टीका भावी कार्यक्रमहरूमा व्यापक परिवर्तन गर्नु पर्ने अवस्था देखिएको साथै पुष्पलालको क्रान्तिकारी धारलाई पलायन गराउने उद्देश्यले ल्याइएको उक्त दस्तावेजमा त्यो समूहलाई कडा प्रहार गरिएको थियो । त्यो दस्तावेज मनमोहन अधिकारीलाई समेत कडा भएको महसुस भएपछि सम्मेलनबाट पारित हुन सकेन (अधिकारी, वि.सं.२०५७ पुस २६, पृ. २) । उक्त सम्मेलनमा सबभन्दा धेरै पार्टीको आन्तरिक विवादका बारेमा छलफल र निर्णयहरू भएका थिए । सम्मेलनले पुरानै नीति र नेतृत्वलाई कायम राखी पार्टीलाई

खुला रूपले अगाडि बढाउन पहल गर्ने कुरामा जोड दिएको हुँदा मनमोहन अधिकारीले त्यस कार्यलाई तदारुकताका साथ अगाडि बढाए ।

वि.सं.२०११ साल फागुन ३० गते राजा त्रिभुवनको देहावशान भएर महेन्द्र विरविक्रम शाह नेपालको राजगद्दीमा बसेका थिए । उनी राजगद्दीमा बसेको दश महिनापछि वि.सं.२०१२ साल माघ १३ गते टंकप्रसाद आचार्यको नेतृत्वमा नयाँ मन्त्रीमण्डल गठन भयो । राणा शासनको पतन पश्चात नेकपाको पहलकदमीमा मुलुकमा वास्तविक प्रजातन्त्रको प्राप्ति निम्ति सबै प्रगतिशील शक्तिहरूलाई एकै ठाउँमा राखेर संयुक्त जनआन्दोलन गर्ने उद्देश्यले वि.सं.२००८ असार २३ मा जातीय जनतान्त्रिक संयुक्तमोर्चाको गठन भयो । त्यस मोर्चामा नेकपा, प्रजापरिषद्, नेपाल युवक सङ्घ आदि समावेश थिए । मोर्चाको अध्यक्षता स्वयम् टंकप्रसाद आचार्यले गरेका थिए (देवकोटा, वि.सं.२०३६, पृ. १०६) । त्यसो हुँदा सरकारले नेकपामाथिको प्रतिबन्ध हटाउनमा सहयोग गर्ने छ भन्ने आशावादी बनेको थियो जुन स्वभाविक पनि थियो । फलतः वि.सं.२०१२ साल फाल्गुन ७ गते पार्टीका महामन्त्री मनमोहन अधिकारीले प्रधानमन्त्रीलाई खुलापत्र लेखी आफ्नो पार्टीमाथिको प्रतिबन्ध हटाउन प्रस्ताव पेश गरे (के.सी., वि.सं.२०६२, पृ. १७६) ।

पार्टीमाथि लागेको प्रतिबन्ध हटाउने विषयमा पार्टीको पोलिटब्युरो र केन्द्रीय समितिमा पटकपटक छलफल र विभिन्न निर्णयहरू भए । नेकपाको केन्द्रीय समितिको बैठकले पार्टीलाई खुल्ला गर्न महामन्त्री मनमोहन अधिकारीद्वारा प्रधान न्यायालयमा मुद्दा दायर गर्ने निर्णय पनि गरेको थियो । पार्टीको दोस्रो सम्मेलन भएको १५ दिनभित्रै वि.सं.२०१२ साल मङ्सिर ६-९ मा सम्पन्न केन्द्रीय प्लेनमले स्वयम् महामन्त्रीले होइन उत्तर गण्डकका कुनै एक कमरेड सदस्यले अदालतमा मुद्दा दायर गर्ने र पार्टीको मुद्दा दायर हुँदा सबै जिल्लाहरूमा पार्टीलाई कानुनी गर्ने कमिटीहरू खोली आमसभा र प्रदर्शनहरू गर्नु पर्दछ भन्ने निर्णय गर्‍यो (के.सी., वि.सं.२०६२, पृ. १३३) । तर सरकारले वि.सं.२०१२ साल मङ्सिर ६ गतेको गजेटमा प्रकाशित प्रधानन्यायालय सम्बन्धी विज्ञप्तीले अदालतमा जनताका मौलिक अधिकार सम्बन्धी विषयमाथि कारवाही चलाउन पाउने अवस्थाको नै अन्त्य गरेकाले पार्टीका मुद्दा अदालतमा लाने गरी भएको निर्णय पनि कार्यान्वयन हुन सकेन ।

विभिन्न माध्यमबाट प्रस्ताव पुऱ्याउँदा पनि सरकारले नेकपामाथिको प्रतिबन्ध हटाउनुको सट्टा अदालतको ढोका समेत बन्द गरिदियो । त्यस कारण वि.सं.२०१२ साल चैत्र १५ गते नेकपाको केन्द्रीय कमिटीले एउटा वक्तव्य प्रकाशित गरी सरकारले नेकपालाई वैधानिक नगरेको र न्यायालयमा मुद्दा लाने मौका पनि नदिएको हुँदा अब पार्टीले वि.सं.२०१३ साल बैशाख ४ गते देशका विभिन्न भागमा आफ्नो कुरा लिई जनताका सामु आउने छ भनी घोषणा गर्‍यो । उक्त कुरा

पत्रमा लेखेर केन्द्रीय कमिटीको प्रस्ताव सहित प्रधामन्त्रीलाई जानकारी गरायो (के.सी., वि.सं. २०६२, पृ. १७२) । त्यसपछि वि.सं.२०१३ साल बैशाख २ मा बसेको पार्टीको केन्द्रीय कमिटीको बैठकका निर्णयहरू सार्वजनिक गर्न प्रेस वक्तव्य जारी गर्‍यो । उक्त वक्तव्यमा वालिगमताधिकारका आधारमा निर्वाचित विधानसभाले राजालाई नहटाउँदासम्म उनलाई वैधानिक माने तापनि गणतान्त्रिक व्यवस्था नेपालका लागि अवश्यक छ । राजाको निरङ्कुशता तथा प्रजातन्त्र विरोधी गतिविधिले स्वयम् राजतन्त्रले देशभित्र आफ्नो स्थान यहाँसम्म कमजोर बनाउँदै लगेको छ कि वैधानिक राजतन्त्रमाथि विश्वास गर्ने विचारधारा बोकेका समूहहरूले समेत राजतन्त्रको आलोचना गर्न थालेका छन् । त्यसैले तत्कालका लागि नेकपाले आफ्नो घोषित नीतिमा परिवर्तनको आवश्यकता महसुस गरेको छैन भन्ने स्पष्ट पायो (के.सी., वि.सं. २०६२, पृ. १६७) ।

नेकपाले बेलावखत आफ्ना धारणाहरू सार्वजनिक गर्दै गएपछि पार्टीमाथिको प्रतिबन्ध फुकुवा गर्ने सम्बन्धमा सरकारको तर्फबाट पार्टी नीतिको सम्बन्धमा थप स्पष्टिकरण आवश्यक भएको खबर पठायो । त्यसपछि वि.सं.२०१३ साल बैशाख ३ गते पोलिटब्यूरोको बैठकबाट निर्णय गराएर मनमोहन अधिकारीले महामन्त्रीको हैसियतले नेकपाले समाजवादी समाजको स्थापना शान्तिपूर्ण सङ्घर्षबाट गर्ने । तत्कालका लागि राजालाई राज्यप्रमुख स्विकार गर्दै जनतासामु समाजवादी भावनाको प्रचार गर्ने र नेकपा विगतदेखि नै शान्तिपूर्ण र वैधानिक मार्गमा अगाडि बढ्दै आएको र अब पनि सोहीअनुरूप अगाडि बढ्ने भन्ने आसयको प्रेस वक्तव्य जारी गरे । उनले प्रधानमन्त्रीलाई पनि एउटा पत्र लेखी पार्टीको तर्फबाट सरकारसँग कुराकानी गर्न शंभुराम श्रेष्ठ र पी.एन.राणालाई पार्टीको नीति र वक्तव्यका साथ पठाइएको जानकारीसमेत दिए (के.सी., वि.सं. २०६२, पृ. १७१) । सरकारले नेकपालाई गणतन्त्रवादी भएकै कारण प्रतिबन्धित अवस्थामा राखेको र उसको राजाप्रतिको दृष्टिकोण प्रस्ट भएमा र सशस्त्र विद्रोह नगर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेमा प्रतिबन्ध फुकाउने मनसायमा राख्यो । वार्ताका क्रममा पार्टीका प्रतिनिधिले विधानसभाले गर्ने निर्णय नै अन्तिम हुने कुरा राखेपछि वार्ता सकारात्मक हुन पुग्यो ।

नेकपाको तत्कालीन नेतृत्वले जोड दिएको विषय पार्टीमाथिको प्रतिबन्ध हटाउने नै थियो । त्यसका लागि नेतृत्व तहले निकै लचकता अपनाउन तयार रहेको थियो । तदनुरूप सरकारका शर्तहरू स्वीकार गर्न तत्पर हुँदै गयो (के.सी., वि.सं.२०६२, पृ. १०-११) । प्रधानमन्त्रीले पार्टीबाट वार्ताका लागि खटिएका शंभुराम श्रेष्ठ र पी.एन. राणालाई भोलिपल्टै प्रतिबन्ध हटाइदिने जानकारी दिएर पठाएका थिए । सोहीअनुरूप वि.सं.२०१३ साल बैशाख ५ गते सरकारले नेकपामाथिको प्रतिबन्ध हटाइ दियो (नेपाल सरकार गजेट, वि.सं.२०१३, पृ. १) । त्यस क्रममा प्रधानमन्त्री टंकप्रसाद आचार्यले नेकपाको डर, धम्क र दवावले प्रतिबन्ध हटाएको नभई उसले संविधानको परिधिमा रहेर शान्तिपूर्ण रूपमा आफ्ना गतिविधि गर्ने भएपछि मात्र प्रतिबन्ध हटेको जानकारी दिए

(जैन, सन् १९५९, पृ.५०) । त्यसरी लामो समयको प्रयासपछि नेकपा प्रतिबन्धित अवस्थाबाट मुक्त भयो । त्यसमा पार्टीको महामन्त्रीका हैसियतले मनमोहन अधिकारीले निकै मिहिनेत गर्नु पर्यो । उनले पार्टीलाई प्रजातान्त्रीकरण गर्दै लैजानुका साथै सरकारसँग लचक भएर नरमपन्थी नीति अपनाएका थिए । त्यसले गर्दा नेपालको इतिहासमा एउटा कम्युनिस्ट पार्टीले राजनीतिक स्थान प्राप्त गर्न सफल भएको र वैधानिक मान्यतासमेत पाउन सकेको देखिन्छ । कम्युनिस्ट पार्टी र राजतन्त्र एक अर्कासँग सँगै रहन नसक्ने दुई ध्रुव मानिन्छ । त्यो अवस्थामा कम्युनिस्ट पार्टीले राजतन्त्र स्वीकार गरेर आफ्नो साख गुमायो भनी पछिसम्म पनि आलोचना हुने गरेको छ । त्यतिबेला पार्टी नेतृत्वले जानेर वा नजानेर गरेको निर्णय नै आज आइपुग्दा सही सावित हुन गयो । वि.सं.२०२८ सालमा गरिएको भाषा आन्दोलन र वि.सं.२०५१ बाट सुरु भएको माओवादी सशस्त्र विद्रोह जुन दुबै संसदीय राजनीतिमा आएर नै टुङ्गिएको अवस्था छ । त्यसैले नेपालमा कम्युनिस्टहरूले दार्शनिक तथा सैद्धान्तिक माँन्यता अनुरूप सुरुकै दिनदेखि चलन नसकेको देखिन्छ ।

५.९ प्रतिबन्ध फुकुवापछिको सैद्धान्तिक विवाद

सरकारले नेकपामाथि प्रतिबन्ध फुकुवा गरेपछि पार्टीका महामन्त्री मनमोहन अधिकारीले वक्तव्यमार्फत पार्टी खुल्ला भएको जानकारी गराए । नेकपालाई प्रतिबन्ध फुकुवा गराएको समयमा राजा महेन्द्रको राज्यभिषेक गर्ने तयारी भैरहेको थियो । सो अवसरमा सबै सहभागी वनुन् र कतैबाट पनि विरोध नहोस् भन्ने चाहन्थे । त्यही समयमा आफ्नो पार्टीमाथिको प्रतिबन्ध नहटेमा आन्दोलनमा उत्रने घोषणा नेकपाले गरेको हुँदा त्यतिबेला प्रतिबन्ध हटाउनै पर्ने दवावको स्थिति पनि उत्पन्न भयो (अधिकारी, वि.सं.२०७० बैशाख ३१) । त्यतिबेला संवैधानिक राजतन्त्रलाई स्वीकार गर्ने वा नगर्ने भन्ने सवालमा पनि नेकपाको केन्द्रीय समितिमा वेग्लावेग्लै मतहरू देखा परेका थिए । वैधानिक राजतन्त्रलाई समर्थन गर्ने पक्षमा मनमोहन अधिकारी र पुष्पलाल थिए भने केशरजङ्ग रायमाझी संवैधानिक राजतन्त्रलाई स्वीकार त गर्ने तर त्यो कुरा पार्टीमाथिको प्रतिबन्ध फुकुवाका सन्दर्भमा सरकारसँग भएको वार्तामा स्वीकार गरिए तापनि वक्तव्यमा समावेश गर्नु आवश्यक छैन भन्ने पक्षमा थिए (सिंह, मिति अनु. पृ. २८३) । अन्ततः मनमोहन अधिकारीले शान्तिपूर्ण तरिकाबाट समाजवाद ल्याउन सकिन्छ र त्यसै गरी काम गर्ने छौं भन्ने आसयको लिखित वक्तव्य दिएका थिए ।

पार्टीमाथिको प्रतिबन्ध खुल्ला गर्न दिएको वक्तव्यमा पार्टीलाई केही रूपान्तरण गरिएको विषयलाई लिएर पार्टीभित्रै विवाद बढ्न थाल्यो । त्यसपछि नै नेपाली कम्युनिस्ट आन्दोलनमा दक्षिणपन्थी भड्काव सुरु भएको मानिँदै आएको छ । उक्त काम मनमोहन अधिकारीले गरेका हुन् भन्ने कतिपय नेताहरूको भनाइ रहेको पाइन्छ । राजा महेन्द्रको राज्यभिषेकका बेला मनमोहन

अधिकारी र पुष्पलाल दुवैजना निम्तो स्वीकार गरी राजदरवार गएका थिए (अधिकारी, वि.सं. २०५७ कार्तिक ३०, पृ. २)। सुरुमा पार्टी खुल्ला गर्न र त्यसको वातावरण मिलाउन सकारात्मक भूमिका निर्वाह गरेका पुष्पलालले पनि विस्तारै त्यो वक्तव्यको आलोचना गर्दै जान थाले।

कम्युनिस्ट पार्टीमाथि प्रतिबन्ध लागे तापनि किसान आन्दोलनहरू चलिरहेकै थिए। उक्त आन्दोलन पार्टीको कार्यक्रम अनुसार अगाडि बढेको थियो। जब प्रतिबन्ध फुकुवा गर्नका लागि वक्तव्य आयो त्यसपछि पार्टी खस्कदो अवस्थातिर जान थाल्यो (ज्यापु, वि.सं. २०६१, पृ. १११)। मनमोहन अधिकारीले पार्टीमाथिको प्रतिबन्धन हटाउन दिएको वक्तव्य र त्यसका निम्ति पोलिटव्युरोले गरेको निर्णयप्रति पार्टीमा विवाद बढ्दै गयो। त्यसै वर्षको जेष्ठ महिनामा बसेको केन्द्रीय कमिटीको बैठकमा उक्त निर्णय र वक्तव्यका बारेमा छलफल भयो। केन्द्रीय कमिटीको बहुमतले वि.सं. २००७ सालको अन्तरिम विधानमा कुनै पनि पार्टी गणतान्त्रिक भएर काम गर्न सक्ने कुरा उल्लेख गरिएको हुँदा पोलिटव्युरोको बैठकले 'राजालाई वैधानिक प्रधान' मानिने छ, भनेर प्रेस वक्तव्य दिन कुनै जरुरत थिएन भन्ने कुरा जोडतोडले उठ्दै गयो। तसर्थ त्यस विषयलाई लिएर पोलिटव्युरोको वक्तव्यलाई केन्द्रीय कमिटीको बहुमतले गलत भएको ठहर गर्‍यो। तथापि केही सदस्यहरू वक्तव्य सही भएको धारणा दिए पनि उनीहरू अल्पमतमा रहेका थिए। उनीहरूले राजतन्त्रलाई पोलिटव्युरोको वक्तव्यले स्वीकार नगरेको दावि पनि गरिरहेका थिए। तत्कालीन अवस्थामा पार्टी वैधानिक तौरतरिकामा विश्वास गर्दछ भनी वास्तविकताका आधारमा राजाको वैधानिक अस्तित्वलाई स्वीकार गर्दा पोलिटव्युरो पार्टी कार्यक्रम र सिद्धान्तबाट बाहिर गएको होइन भन्ने जानकारी दिइएको थियो। वक्तव्यले कुनै सैद्धान्तिक भट्काव प्रकट गर्दैन र यो गलत पनि होइन भनिएको थियो। तर सरकारसँग वार्ता गर्दा त्योभन्दा बढ्ता सतर्कतापूर्ण वक्तव्य दिन सकिने थियो कि ? भन्ने धारणा भने रहेको थियो (के.सी., वि.सं. २०६२, पृ. ५२)। त्यसरी वक्तव्यको विषयलाई लिएर नेकपामा स्पष्ट दुई धार देखा पर्दै गयो। जसले गर्दा पार्टीमा एकमतले निर्णय गर्ने कुरा त्यसपछिका दिनमा भन्नै कठिन बन्दै जान थाल्यो। त्यो बैठक र त्यहाँ उठेका कुराका सम्बन्धमा मनमोहन अधिकारीको (वि.सं. २०५७ कार्तिक ३०) भनाई यस्तो रहेको पाइन्छ :

पार्टीमाथिको प्रतिबन्ध हटाउन गरिएको पहल कदमी र त्यसबाट प्राप्त उपलब्धिका सम्बन्धमा भएको निर्णय केन्द्रीय कमिटीले अनुमोदन गर्न बाँकी थियो। त्यो एजेण्डामा छलफल हुँदा सुरुमा केन्द्रीय कमिटीभित्र आनाकानी देखियो तर मैले भने हेर्नुस म सिद्धान्तनिष्ठ मान्छे हुँ यो अडानको जिम्मेवारी महासचिवको हैसियतले मैले लिन्छु यो नीति ठिक छ। म यसमा कसैलाई दोष दिन उचित ठान्दिन वरु मेरो आफ्नो विवेकअनुसार स्पष्ट भएर नै यो पहल कदमी अघि बढेर एउटा टुङ्गोमा पुग्ने काम भएको हो। यदि यस अवधारणाअनुरूप पार्टी सञ्चालन गरेर अघि बढ्ने हो भने म पूर्णरूपमा जिम्मेवारि लिन्छु अन्यथा मेरो राजीनामा स्वीकार गर्नुस्। मैले यति भनेपछि केन्द्रीय कमिटीमा आनाकानी गरिरहेका साथीहरू पनि हल्किनु भयो। (पृ. २)

उपर्युक्त भनाइवाट के प्रस्ट हुन्छ भने पार्टीको वक्तव्य जानिबुभिक नै दिइएको र मनमोहन अधिकारी पार्टीको महासचिव भएको हैसियतले त्यसमा त्रुटि भए आफूले त्यसको जिम्मेवारी लिन तयार भएपछि वक्तव्यको विरोध गर्नेहरू केही हचिकेको देखिन्छ । त्यो विषयममा पार्टीमा व्यापक छलफल र बहस भएको थियो । वास्तवमा कम्युनिस्ट पार्टी गणतान्त्रिक नै भएकाले राजा र राजतन्त्रको सत्तालाई नमान्नु स्वभाविक थियो । यथार्थमा कम्युनिस्ट दर्शनको त्यो आधारभूत सिद्धान्त पनि थियो । त्यसर्थ अन्तरिम कालका लागि होस् या अगाडिको राजाको अप्रजातान्त्रिक गतिविधिहरूको विरोध र राजनैतिक विचारधाराको प्रचार गर्दै जानु तत्कालीन आवश्यकता पनि थियो । अन्तत पार्टीको वृहत सभाले उपर्युक्त कुराहरू कम्युनिस्ट पार्टीभित्र कदापि भ्रमपूर्ण हुनु हुँदैन भनेर साभा निष्कर्ष पनि निकालेको थियो (के.सी., वि.सं.२०६२, पृ. ५३) । पार्टीमाथिको प्रतिबन्ध हटाउनु पर्छ भन्ने कुरामा सबैको सहमति थियो । तर राजतन्त्रको ठाडै विरोध गर्दा प्रतिबन्ध हटाउन सकिने अवस्था थिएन । त्यसका लागि अन्तिम उपाय भनेको कि त आन्दोलनमा गएर सबै शक्ति आफ्नो हातमा लिने कि त वक्तव्य दिएर वार्तामार्फत समस्या सामधान गर्ने नै थियो । तत्काल आन्दोलनको सम्भव पनि थिएन । त्यसैले पार्टीलाई वैधानिक बनाउन जुन वक्तव्य दिइएको थियो त्यो समसामयिक नै थियो (बर्मा, वि.सं.२०७० असार ११) । त्यस्तै अरविन्द रिमालले उक्त वक्तव्यपछि मनमोहन अधिकारीमाथि बढी आलोचक बन्ने पुष्पलाल स्वयम् त्यसका मस्यौदाकार रहेको उल्लेख गरेका छन् (रिमाल, वि.सं.२०६२, पृ. ३२९) । यी भनाईलाई हेर्दा के देखिन्छ भने नेताहरूका भनाई र गराई नीतिगत रूपमाभन्दा पनि नीकटताका आधारमा हुने गरेका थिए भन्न सकिन्छ ।

वि.सं.२०११ सालको बैशाख महिनामा राजा त्रिभुवनले नेकपाका नेता मोहन विक्रम सिंहलाई सल्लाहकार सभामा मनोनित गरेका भए पनि प्यूठान जिल्ला कमिटीले उनलाई नपठाउने निर्णय गर्‍यो । तर मनमोहन अधिकारीले सल्लाहकार सभामा गएर पार्टीमाथि लागेको प्रतिबन्ध हटाउने र अन्य विषयहरूमा विरोध गर्न सुझाव दिए (सिंह, वि.सं.२०६६, पृ. ४६) । मनमोहन अधिकारी जुनसुकै तरिकाबाट भए तापनि पार्टीमाथिको प्रतिबन्ध हटाउनु पर्छ भन्ने पक्षमा रहेको प्रस्ट हुन्छ । उनी आफू पार्टीको महामन्त्री पदमा रहुञ्जेल नेकपामाथिको प्रतिबन्धलाई फुकुवा गराउनमै सम्पूर्ण ध्यान केन्द्रित गरेका थिए । त्यसका लागि लचिलो बन्न पनि तयार हुने गरेका थिए । त्यही कारणले हुनुपर्छ वि.सं.२०१० सालको प्रथम माहाधिवेशनमा महासचिव मनमोहन अधिकारीद्वारा प्रस्तुत र पारित राजनीतिक कार्यक्रममा राज्यका प्रमुखलाई कुनै विशेष अधिकार नदिइयोस्, पुरा सार्वभौमिकता जनताबाट चुनिएको पार्लियामेन्टलाई प्रदान गरियोस् भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको थियो । घटनाक्रमले के देखाउछ भने मनमोहन अधिकारीले चीन जाने बेलामा कार्यवाहक महासचिवको जिम्मेवारी लिन केशरजंग रायमाझी सफल भए । उनी दरवार सर्माथक बन्दै गएपछि त्यस बेलाको वक्तव्यलाई पनि त्यसैसँग जोडेर हेर्ने गरेको पाइन्छ । जतिबेला

नेकपामाथि प्रतिबन्ध लागेको थियो त्यतिबेलासम्म संविधानसभाबाट संविधान बनाउने कुरा नै बहसमा थियो । राजा राख्ने ? वा नराख्ने ? संवैधानिक मान्ने ? वा नमान्ने ? भन्नेजस्ता विषयको अन्तिम फैसला संविधानसभाको चुनाव र त्यसबाट बन्ने नयाँ संविधानले गर्ने कुरा अगाडि आएको थियो । तर विडम्बना नै भन्नुपर्छ त्यतिबेला संविधानसभाको चुनाव हुन सकेन जसले गर्दा तत्कालीन नेपालका राजनीतिज्ञहरूले बोलेका कुरा र वक्तव्यहरूलाई राजसंस्थासँग जोडेर हेर्न थालियो । पार्टीमाथिको प्रतिबन्ध हटाउने सन्दर्भमा राजतन्त्रप्रति नरम दृष्टिकोण राख्ने गरेका मनमोहन अधिकारीलाई 'राजावादी' भन्ने आरोपसमेत लाग्यो । तर उनका व्यवहारले त्यो कुरालाई गलत सावित गरिदियो । तथापि उनमा वैचारिक र व्यवहारिक लचकता भने रहेको देखिन्छ ।

शान्तिपूर्ण तरिकाबाट पनि नेपालमा समाजवाद ल्याउन सकिन्छ भन्ने वक्तव्य प्रकाशित गरी पार्टीलाई प्रतिबन्ध अवस्थाबाट मुक्त तुल्याउनु तत्कालीन अवस्थामा वाध्यात्मक परिस्थिति रहेको देखिन्छ । तर पनि त्यसलाई सिङ्गो पार्टी पड्कितले आखा चिम्लेर स्वीकार गरेन । त्यो प्रश्न पार्टी जीवनमा सदाका लागि विवादित बनेर रहीरह्यो । पछिल्लो समयमा आइपुग्दा त्यतिबेलाको निष्कर्ष नै बहुदलीय जनवादका नाममा वामपन्थी दलहरूको सिद्धान्त बन्न पुग्यो । जुन सिद्धान्तलाई अपनाएर वामपन्थीहरूले पटकपटक सत्ताको नेतृत्व लिन सफल भएका छन् । सशस्त्र विद्रोहद्वारा राज्यसत्ता कब्जा गर्ने कम्युनिस्ट नीतिलाई उग्रवामपन्थका नाममा आलोचना हुने गरेको छ ।

५.१० मनमोहन अधिकारीको चीन बसाई र पार्टी राजनीतिमा परेको प्रभाव

पार्टीमाथिको प्रतिबन्ध हटेपछि नेकपाले अगाडि सारेको नीतिलाई लिएर केही मतभेद देखिए तापनि साङ्गठनिक काम र राजनीतिक भूमिकामा भने क्रमश बृद्धि हुँदै गयो । वि.सं.२००७ सालमा देशमा प्रजातन्त्र आए तापनि त्यसलाई राजा, राजनीतिक दल र राणाहरूले समेत आआफ्नो चाहनाअनुसार व्याख्या गर्ने गरेका थिए । त्यसमध्ये आन्दोलनपछि स्थापित भएका राजाले देशको सम्पूर्ण अधिकार क्रमशः आफ्नो हातमा केन्द्रित गर्दै जान थाले । पार्टीहरूले त्यसको विरोध गरे तापनि राजाले सरकारको गठन र विघटनको खेल खेल्न थाले । राजाले चाहे भने सत्तामा पुग्न सकिने स्थिति बन्दै गएपछि उनलाई खुसी पार्ने उद्देश्यले कतिपय पार्टीले उनलाई बलियो पार्नमा सहयोग गर्न थाले । नेकपाले संविधानसभाको चुनाव गर्ने र सार्वभौमसत्ता जनतामा रहने प्रावधान सहितको संविधान निर्माण गर्ने कुरामा जोड दियो (अधिकारी, वि.सं.२०६९, पृष्ठ १९) । वि.सं.२००७ सालको क्रान्तिको नेतृत्व गरेर ठूलो पार्टीमा स्थापित भएको नेकामा सत्तामोह बढ्दै जाँदा आन्तरिक विवाद पनि बढ्दै गयो । त्यसैको परिणाम स्वरूप नेका लगायतका दलहरू सत्तामा पुग्ने अभिप्रायले आफ्नो सम्भौता परस्त नीतिलाई व्यवहारमा उतार्दै र संविधानसभाको मागलाई विस्तारै छाड्दै जान थाले । राजनीतिक अन्यौलता दिन प्रतिदिन बढ्दै गयो । पार्टीहरूले उठाएका मागहरू विस्तारै ओझेल पर्दै जान थाले । देशमा राजनीतिक अन्यौलता कायम रहिरहेको

अवस्थामा वि.सं.२०१३ साल श्रावण महिनाको दोस्रो सातामा चिनियाँ कम्युनिस्ट पार्टीको आठौँ राष्ट्रिय महाधिवेशनमा भाग लिन नेकपाको तिन सदस्यीय प्रतिनिधिमण्डललाई निमन्त्रणा आयो (अधिकारी, वि.सं.२०७० वैशाख ३१) ।

चिनियाँ कम्युनिस्ट पार्टीको महाधिवेशनमा भाग लिन जाने प्रतिनिधिको चयन गर्न बसेको केन्द्रीय कमिटीको बैठकले महामन्त्री मनमोहन अधिकारीको नाम सर्वसम्मतिले चयन गरी बाँकी दुई जना गोप्य मतदानद्वारा छान्यो । मतदान हुँदा पार्टीका संस्थापक महासचिव पुष्पालाल पराजित भए भने शंभुराम श्रेष्ठ र कमर शाह प्रतिनिधिमा छानिए (उपाध्याय, वि.सं.२०७० जेठ ७) । उक्त परिणामपछि पुष्पालाल आक्रोसित भएर आफू पार्टीको संस्थापक महासचिव भएको नाताले चीन जान पाउनु पर्ने दावि गरेका थिए । तथापि परिणामलाई स्वीकार्नुको कुनै विकल्प थिएन (श्रेष्ठ, वि.सं.२०६३, पृ. १०५) । हुन पनि मतदानको परिणामपछि कोही जीत भएकोमा हौसिएका र कोही हार व्यहोर्नु पर्दा असन्तुलित हुन पुगेका थिए । तत्काल पार्टीमा गम्भिर खालका निर्णयहरू गर्न उपयुक्त अवस्था थिएनन् । तथापि पार्टीका महामन्त्री चीन जाने भएपछि कार्यवाहक महामन्त्री तोक्ने निर्णय त्यसै बैठकबाट गर्नु पर्ने आवश्यकता थियो । त्यही अवस्थामा मनमोहन अधिकारीको अनुपस्थितिमा कायमुकायम महासचिव भएर काम गर्न पुष्पालाललाई प्रस्ताव गर्दा उनी तयार भएनन् । त्यही समयमा केशरजङ्ग रायमाझीले कसैले पनि काम गर्न नचाहे आफूले कार्यवाहक महासचिव भएर काम गर्ने इच्छा व्यक्त गरेपछि सबैले उनको प्रस्तावलाई स्वीकार गरे । त्यसो हुनुमा मनमोहन अधिकारी र पुष्पालाल दुई नेताको व्यवहार नै जिम्मेवार थियो भनी विश्लेषण गरेको पनि पाइन्छ (राई, वि.सं.२०७१, पृ.२०-२६) । यसरी नेकपालाई हाक्ने जिम्मेवारिमा पोलिटब्यूरोका कनिष्ठ सदस्य केशरजंग रायमाझी नेकपाको कार्यवाहक महामन्त्री हुन पुगे । पुष्पालालको आक्रोश र त्यो निर्णयको प्रभाव पार्टीमा पछिसम्म रहिरह्यो । केशरजंग रायमाझी जसरी नेकपाको कार्यवाहक महासचिव चुनिए, त्यसै समयदेखि नेकपालाई दक्षिणपन्थी धारमा अगाडि बढाउँदै लैजाने प्रयत्न भयो । कालन्तरमा उनी राजाको विश्वासपात्र व्यक्ति बन्न पुगे । नेतृत्वमा रहेका बेला मनमोहन अधिकारीले आफ्नो अनुपस्थितिमा पार्टीको जिम्मेवारि सम्हाल्न सक्ने सक्षम व्यक्ति चयन गर्न नसक्नु उनको कमजोरी रहेको देखिन्छ । यद्यपि उनी एक्ला दोषि भने होइनन् ।

मनमोहन अधिकारीको नेतृत्वमा चीन गएको तिन सदस्यीय नेपाली प्रतिनिधि मण्डल महाधिवेशनका विभिन्न समारोहमा सहभागी भए । त्यस क्रममा नेकपाको महामन्त्रीका हैसियतले मनमोहन अधिकारी महाधिवेशनलाई शुभकामना दिए । महाधिवेशन चलिरहे पनि त्यसपछि उनी आफ्नो उपचारमा लागे । मनमोहन अधिकारी उपचारका लागि चीनमा कति समय बसेका थिए भन्ने सम्बन्धमा फरकफरक धारणाहरू रहेको पाइन्छ । सुरेन्द्र के.सी.ले लामोसमय चीन बस्नु

परेको भनी उल्लेख गरेका छन् (वि.सं.२०६५, पृ. १५३) । निर्मल लामाले 'मनमोहन अधिकारी औषधी उपचारका लागि केही वर्षसम्म चीनमा बस्नु परेको' मात्र उल्लेख गरेका छन् (वि.सं.२०६०, पृ. ४७६) । भरतमोहन अधिकारीले भने मनमोहन अधिकारी तिनवर्ष चीनको क्यान्टनमा बसेका थिए भनी उल्लेख गरेका छन् (वि.सं.२०६४, पृ. ३७) । उपर्युक्त प्रमाणहरूका आधारमा उनी वि.सं.२०१३ सालको असोजदेखि वि.सं.२०१६ सालको कार्तिक महिनासम्म करिव तिन वर्ष र एक महिना जति चीनमा बसेको देखिन्छ ।

मनमोहन अधिकारी लामो समयसम्म उपचारका क्रममा चीनमा नै बस्नु पर्ने खबर आएपछि केशरजंग रायमाझिले आफू उक्त पदमा निरन्तरता पाउनका लागि नेकपाका केन्द्रीय कमिटीका केही पदाधिकारीहरूलाई आफ्नो पक्षमा ल्याउन सक्रिय हुन थाले । त्यसका लागि उनले आफूसँग विचार मिल्नेहरूलाई विस्तारै पार्टीभित्र प्रोत्साहित गर्दै जाने र आफूसँग विचार नमिल्नेहरूलाई क्रमश निरुत्साहित गर्ने र पाखा लगाउने खालको व्यवहार गर्न थाले । रायमाझी र उनका समर्थकहरूले पार्टीको दोस्रो महाधिवेशनसम्म आइपुग्दा पार्टीलाई नीतिगत रूपमा भन्दा दरवारको इशारामा चलाउने अवस्थामा पुऱ्याए (राई, वि.सं.२०७० भदौ ३) । त्यसताका दरवारले सबै पार्टीमा घुसपैठ गराउने र पार्टीभित्र आफ्नो प्रभाव जमाएर आफ्नै वरिपरि घुमाउने काममा अत्यन्त सक्रियता देखाएको थियो । राजा स्वयम्भूले संविधानसभाको चुनाव गराउने वाचा गरेका भए तापनि त्यसबाट विस्तारै पछि हट्दै गएका थिए । त्यसको प्रभाव नेकपाभित्र पनि परिरहेको थियो (अधिकारी, वि.सं.२०६४, पृ. ४०) । दरवारले पार्टीका नेताहरूलाई हात लिएर आफ्नो उद्देश्य पुरा गर्ने बाटो खोजी रहेका बेला केशरजंग रायमाझी क्रमश दरवार परस्त हुँदै गएका थिए । त्यतिबेला पार्टीमा मनमोहन अधिकारीको आवश्यकता खड्किएको देखिन्छ ।

५.११ स्वास्थ्य उपचार

मनमोहन अधिकारी कहिलेदेखि विरामी थिए भन्ने आधिकारीक तिथिमिति पाइदैन । तथापि उनी लामो समयदेखि विरामी अवस्थामा थिए । उनको रोग के थियो भन्ने सम्बन्धमा स्वयम्भू मनमोहन अधिकारीले लुकाउने प्रयास गरेको देखिन्छ । बाहिरी रूपमा रोगलाई लुकाए पनि त्यसले स्वयम्भूलाई पार्ने प्रभावलाई रोक्न सक्ने स्थिति थिएन । उनी बेला बेलामा उपचारका लागि भारत जाने गरेका भए तापनि रोगले क्रमशः कमजोर बनाउदै लगेको थियो । त्यसले गर्दा पार्टीमा उनले छिटो छरितो रूपमा काम गर्न सकिरहेका थिएनन् । वि.सं.२०१२ सालको हिउँदमा मनमोहन अधिकारीले पार्टीसमक्ष आफ्ना कमजोरीहरू औँल्याउँदै आफूमा छरितोपना नभएको र समस्यालाई मिहिन तरिकाले समाधान गर्न नसकेको साथै शारीरिक कमजोरीसमेत रहेको जानकारी दिएका

थिए (शर्मा, वि.सं.२०६६, पृ. ४७) । मनमोहन अधिकारीलाई लागेको रोगका सम्बन्धमा उनका समकालीन ध.च.गोतामेल्ले (वि.सं.२०६६) यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ :

एकदिन हामी दुवै वार्दलीमा बसेर घाम ताप्यै थियौं । म कट्टुमात्र लाएर सर्वाङ्ग नाङ्गो जीउमा थिएँ । मनमोहन भने कमिज छोडाउन मानेका थिएनन् । मलाई थाहा छ तिमीलाई कुष्ठरोग छ तर तिमी इलाज गराएर आएपछि त्यो धेरै मथ्थर भइसकेको छ । डाक्टरहरूको भनाई मैले सुनिसकेको छु त्यो कुनै सरूवा रोग होइन । यति भनेर मनमोहनको कमिज नखोले पनि मास्तिर पल्टाइदिएँ नभन्दै राताराता साना ठूला डावरहरू थिए तर ती सुक्न लागेका घाउजस्तै ओवाइसकेका थिए, हेर्दै केही दिनमा जाने क्रममा छन् जस्तो लाग्दथ्यो । आङ्को चक्ला उनले देखेका थिएनन् र मैले उनलाई उत्साहपूर्ण कुरा सुनाइदिँदा उनी धेरै आश्वस्त भएका थिए । (पृ. ५१)

मनमोहन अधिकारीले लुकाई रहेको रोगका बारेमा सँगै रहेका साथीले त्यति कुरा भनी सकेपछि उनलाई पनि साँचो कुरा बताउन परिस्थितिले बाध्य बनायो । त्यसैबेला भएको कुराकानीलाई अभै अगाडि ध.च.गोतामे (वि.सं.२०६६) लेख्छन् :

यो रोगै यस्तो हो । नाम सुन्नासाथ मानिस जिब्रो काढ्छन् । पन्छिएर बस्न खोज्छन् । तिमी पनि के धारणा होला भनेर लुकाउन खोजेँ किनभने महिनौं साथै बस्नुछ । तिमी भएर पो आयौं, मलाई स्नेह गरेकाले अरू कोही भए आउन मान्दैन थियौं । मनमोहनले स्वयम् सिङ्गे जीउ परीक्षण मबाट गर्न लगाए । पिठ्युँका केही चकताबाहेक कही कुनै रोगको लक्षण थिएन । (पृ. ५१)

उपर्युक्त भनाइबाट त्यतिबेलाको समाजले नकारात्मक रूपमा लिने रोग लागेको हुँदा मनमोहन अधिकारी त्यो रोग लुकाउँदै थिए भन्ने प्रष्ट देखिन्छ । चिनियाँ कम्युनिस्ट पार्टीको आठौं महाधिवेशनमा भाग लिन जाने क्रममा उनले कलकत्तामा उपचार गराउदाका डाक्टरी कागजपत्रहरू साथैमा लगेका थिए । पार्टी महाधिवेशनको उद्घाटन समारोह सकिए लगत्तै २४ सै घण्टा नेपाली प्रतिनिधिसँग रहने चिनियाँ कम्युनिस्ट पार्टीको हेर्डक्वाटरबाट खटिएर आएका व्यक्तिहरूलाई ती रिपोर्टहरू दिएलगत्तै उनको उपचार सुरु भएको थियो । त्यसपछि महाधिवेशनका अन्य कार्यक्रममा भाग लिन पाएनन् (श्रेष्ठ, वि.सं.२०६३, पृ. १०६) । महाधिवेशन सकिएपछि उपर्युक्त प्रतिनिधि मण्डलका दुई सदस्यहरू शंभुराम श्रेष्ठ र कमर शाह नेपाल फर्किए भने मनमोहन अधिकारी स्वास्थ्योपचारका निमित्त चीनमा नै बसे । उनलाई के रोग लागेको थियो भन्नेबारे स्पष्ट रूपमा कतै पनि उल्लेख गरेको पाइँदैन । बालचन्द्र मिश्रले चर्म रोगको उपचारका लागि चीनमा थिए भनेका छन् (वि.सं.२०५८, पृ. १५) । शंभुराम श्रेष्ठले उनको उपचार गर्ने लेप्रीसी विशेषज्ञ डाक्टर रहेका थिए भनी उल्लेख गरेका छन् (वि.सं.२०६३, पृ. १११) । भरतमोहन अधिकारीले मनमोहन अधिकारी चर्मरोगबाट ग्रस्त भएका थिए भनी उल्लेख गरेका छन् (वि.सं.२०६४, पृ. ३७) । ध.च.गोतामेल्ले कुष्ठरोग भनेका छन् (वि.सं.२०६६, पृ. ५१) । कृष्णप्रसाद भट्टराइले विराटनगरका डाक्टरहरूले कुष्ठ रोग भएको शङ्का गरेकाले कलकत्ता जाँच गराउन भनी हिँडेका थिए भनेका छन् (वि.सं.२०५६, वैशाख १५, पृ. १) । यस सम्बन्धमा मनमोहन अधिकारीको (वि.सं.२०५७ साउन ४) भनाई यस्तो रहेको पाइन्छ :

मैले फोक्सोको उपचार गराउनु पर्ने थियो । मेरो नशाहरूले पनि राम्ररी काम गर्न सकिरहेका थिएनन् । अझ हात र गोडाका नशाहरू खुम्चिएका थिए । मलाई निकै समस्या थियो । उनीहरूले (चिनियाँहरू) मेरो स्वास्थ्य समस्याप्रति गम्भीर चासो देखाए । यदि तपाईं केही समय यही बसेर उपचार गराउन चाहनुहुन्छ भने हामी उपचारको व्यवस्था मिलाउने छौं' भनेपछि ६-८ महिना वा वर्षदिनसम्म चीनमा बस्दा के पो विग्रिहाल्ला र ? भन्ने ठानेर स्वास्थ्योपचारको निम्ति त्यहाँ बस्ने निर्णयमा पुगें । चीनको दक्षिणी भागमा रहेको ठूलो शहर क्यान्टन, नजिकै रहेको सैनिक अस्पतालमा राखेर मेरो उपचार गर्ने व्यवस्था मिलाइएको थियो । मलाई उनीहरूले नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको महासचिवको सम्मानकासाथ उपचार गराएका थिए । कतिपय औषधीहरू चीनमा उपलब्ध नभए हडकड र अन्य ठाउँबाट ल्याएर भए पनि उपचार गरेका थिए । (पृ. २)

उपर्युक्त भनाइबाट पनि के रोग लागेको थियो भन्ने कुरा प्रस्ट छैन । तर उनलाई लागेको रोगको उपचार चीनमा भएको र त्यो पनि नेकपाको नेताको हैसियतमा गराइएको कुरा मात्र जानकारी पाउन सकिन्छ । मनमोहन अधिकारीकासँगै चीन जानेहरूमध्येका शंभुराम श्रेष्ठले (वि.सं.२०६३) उनको स्वास्थ्य स्थितिका बारेमा यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ :

हामीहरू पेकिङमा रहुन्जेल मनमोहनलाई अन्त कही लागिएन पेकिङ अस्पतालमै राखिछाडियो । हामीहरू स्वदेश लागेपछि उनलाई दक्षिणी चीनको क्वाङतुङ प्रान्तको एउटा गाउँमा छुट्टै र सिङ्गो घरमा लगेर अरू उपाचारको लागि राखियो । जुन घरमा उनको उपचार गर्ने लेप्रोसि विशेषज्ञ डाक्टर सुरक्षा फोर्सका जवानहरू र खाना सामानहरू लगायत पूरै स्टाफ चौविसै घण्टा रहने व्यवस्थासमेत गरिएको थियो । तिनवर्षसम्मको इन्टेसिभ उपचारपछि मात्र उनी पूर्णरूपले निको भएका थिए । (पृ. १११)

मनमोहन अधिकारीले जस्तै शंभुराम श्रेष्ठले पनि उनको स्वास्थ्य अवस्था कमजोर रहेको र चौविसै घण्टा उपचार गर्नु परेको कुरा उल्लेख गरे पनि रोग के थियो भन्ने प्रस्ट पारेको देखिदैन ।

तत्कालीन समयमा पापी, अधर्मी जस्ता मानिसलाई मात्र कुष्ठ रोग लाग्छ भन्ने सामाजिक मान्यता रहेको र त्यस्तो रोग लाग्ने मानिसलाई समाजले तिरस्कार गर्ने गर्दथ्यो । त्यसैले मनमोहन अधिकारीलाई लागेको रोग लुकाउने अभिप्रायका साथ फरकफरक धारणा व्यक्त गर्ने गरिएको पाइए तापनि उनलाई कुष्ठ रोग लागेको देखिन्छ । त्यतिबेला नेपालमा कुष्ठरोग लागेकालाई उपचार गराउने वातावरण नै थिएन । मनमोहन अधिकारी शिक्षित, राजनीतिज्ञ र भारतमा बेलावखत आवतजावत गरिरहने भएको हुँदा सुरुमा भारतमा उपचार गराएका र पछि चीन जाने अवसर पाएका बेला त्यही बसेर उपचार गराएका थिए ।

५.१२ अनुपस्थितिमा पार्टी महाधिवेशन

मनमोहन अधिकारी उपचारकै क्रममा चीनमा रहेका बेला वि.सं.२०१४ साल जेठ १५-२५ गते नेकपाको दोस्रो महाधिवेशन काठमाडौं स्थित फोहोरा दरवारमा सम्पन्न भयो । जुन अधिवेशनबाट केशरजंग रायमाभी महासचिवमा चुनिए । पुष्पलाल लगायतका केही नेताहरूले दोस्रो महाधिवेशनबाट पारित भएका नीतिहरूको कार्यान्वयनमा जोड दिएका थिए तर नेतृत्व आफ्नै तरिकाले अधि बढ्दै गयो । मनमोहन अधिकारी चीनमा रहे पनि पार्टीको बारेमा चासो

राखीरहेका थिए । पार्टीको दोस्रो महाधिवेशनका लागि नरबहादुर कर्माचार्य मार्फत एउटा पत्र पठाएका थिए । अस्पतालको शैयाबाट लेखेर पठाइएको २२ पृष्ठको उक्त पत्र महाधिवेशनमा पढेर सुनाउने कि नसुनाउने भन्ने विषयमा केही समय छलफल भयो । अन्ततः सुनाउनु उपयुक्त हुने ठहर भएपछि मञ्चबाट पढेर सुनाइयो । जुन पत्रमाथि दुईजना प्रतिनिधिले टिप्पणी गरेका थिए (दीक्षित, वि.सं.२०४० पुस २२, पृ. ७-८) । उक्त महाधिवेशनमा उपस्थित रहेका र त्यस पत्रका सम्बन्धमा त्यहा देखिएको अवस्थाका बारेमा भरतमोहन अधिकारीले (वि.सं.२०६४) नरबहादुर कर्माचार्यमार्फत मनमोहन अधिकारीले चीनबाट महाधिवेशनको नाममा पठाएको पत्र पढेर सुनाइयो । पत्रमा उनले अहिले पनि दरवारिया षडयन्त्रबाट नै प्रमुख खतरा छ भनेर उल्लेख गरेका थिए । त्यो पत्रले हलको वातावरण तताइ दिएको थियो । सारा हलले ताली पिटेर पत्रको स्वागत गरेको थियो भनी उल्लेख गरेका छन् (पृ. ४२) । उपर्युक्त भनाइलाई हेर्दा मनमोहन अधिकारी उपचारकै क्रममा रहँदा पनि पार्टी नीति र नेतृत्वका बारेमा गम्भीर थिए भन्ने देखिन्छ । त्यो पत्रका सम्बन्धमा स्वयम् मनमोहन अधिकारीको (वि.सं.२०५७ असार २८) भनाई यस्तो रहेको पाइन्छ :

मैले चीनबाट पनि पार्टीलाई एउटा चिठी पठाएको थिएँ । त्यो चिठी पार्टीको नीतिसँग सम्बन्धित थियो र नेपालमा कम्युनिस्ट पार्टी कसरी अघि बढ्नु पर्छ भन्ने कुरा त्यसमा उल्लेख गरिएको थियो । नरबहादुर कर्माचार्य ट्रेड यूनियनको नेताका हैसियतले चीन पुगेका थिए । मैले उनको मार्फत नै त्यो चिठी पठाएको थिएँ ।...देशमा विद्यमान संसदीय व्यवस्था खतरामुक्त रहेको देखिन्न । माफी आएपछि जे मन लाग्यो त्यही गर्न थालेपछि पार्टीका सामु गम्भीर अन्यौल खडा गरेको भन्ने जानकारीका आधारमा मैले उक्त पत्र लेखेर पार्टी समग्र नीतिका बारेमा समेत बताउने प्रयत्न गरेको थिएँ । (पृ. २)

उपर्युक्त भनाइबाट के देखिन्छ भने उपचारका क्रममा रहँदा पनि नेकपाले आफ्नो मूलबाटो छोड्दै गएको कुराबाट चिन्तित हुँदै पार्टीलाई सही मार्गमा अगाडि बढ्न सुझाव दिएको देखिन्छ । कार्यवहाक महासचिवका नाताले केशरजंग रायमाझिले जुन खालको गतिविधि गरेका थिए त्यसबाट उनी सन्तुष्ट थिएनन् । त्यो बेला पार्टी नीति अल्पमत र बहुमत गरी विभाजित भएको थियो अर्थात एक मतले पास हुन सकेको थिएन । उक्त महाधिवेशनमा नीति पुष्पलालको पास भयो तर नेतृत्व केशरजंग रायमाझीमा पुग्यो (पुष्पलाल, मिति अनु.(३) पृ. ३०-३२) । महाधिवेशनमा गणतन्त्रको लक्ष्यसहितको संविधानसभाको माग राख्ने समूहको दस्तावेज पारित भए तापनि पार्टीका पदाधिकारीहरू त्योभन्दा फरक दृष्टिकोण राख्नेहरू निर्वाचित भए । फलतः उनीहरूले पारित दस्तावेजको खुलेरै विरोध गर्नथाले । त्यसपछि क्रमशः रायमाझी नेतृत्वले महाधिवेशनले पारित नीति अनुसार काम गर्नुको सट्टा दरवार निकट रहेर काम गर्न थाल्यो ।

५.१३ मनमोहन अधिकारीको स्वदेश आगमन

मनमोहन अधिकारी वि.सं २०१६ साल कार्तिक महिनामा स्वास्थ्य लाभ गरी नेपाल फर्किए । नेपालमा आमनिर्वाचन भएर संसदीय सरकार गठन भए पनि तत्कालीन संविधानको धारा ५५ ले संसदीय सरकारको गर्धनमा जुनसुकै बेला तरवार बजारिने सम्भावना कायमै राखेको थियो । उक्त सम्भावनाका विषयमा चीनबाट फर्केपछि तत्कालीन प्रधानमन्त्री विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालासँग छलफल गर्दा भारतसँगको घनिष्टता, पश्चिमा शक्तिको स्वार्थ र चीनसँगको मित्रताका कारण सम्भावना नभएको भन्दै कम्युनिस्ट आँखाले यसरी हेर्नु गल्ती हुने तर्क प्रस्तुत गरेका थिए (अधिकारी, वि.सं.२०५६ भदौ २८, पृ. २) ।

मनमोहन अधिकारी नेपाल फर्किएको समयमा केशरजंग रायमाझीलगायतका केही कम्युनिस्ट नेताहरू चीन हुँदै रूस गएका थिए । उनीहरू नेपाल फर्केपछि केशरजंग रायमाझीसँग संविधानको धारा ५५ र त्यसले प्रजातन्त्रमाथि पार्न सक्ने खतराका सम्बन्धमा गम्भीर कुराकानी गरे । तर रायमाझीले पनि उनलाई भर्खरै चीनबाट फर्किएको हुँदा देशको वस्तुस्थितिका बारेमा सबै कुरा बुझिनसकेको भन्ने आशयले सम्झाउन थाले (अधिकारी, वि.सं.२०५४ चैत्र १९) । मनमोहन अधिकारीले जस्तै पुष्पलालले पनि संविधानमा रहेको राजाको स्वविवेक सम्बन्धी अधिकारप्रति आशङ्का व्यक्त गर्दै संसदीय निर्वाचन नाटक भएको र राजाबाट कुनै पनि बेला त्यो भङ्ग हुन सक्ने आशङ्का थिए । मनमोहन अधिकारीले अन्य देशमा संसदीय संविधान जनताले जनताद्वारा जनताका लागि निर्माण गर्दछन् तर नेपालमा राजाले राजाद्वारा र राजाका लागि संविधान निर्माण गरेका छन् भन्ने कुरा जोडदार रूपमा उठाउन थाले (उपाध्याय, मिति अनु., पृ. ३९) । तर केशरजंग रायमाझीले भने राजाद्वारा दिइएको संविधान पूर्णप्रजातान्त्रिक भएको धारणा व्यक्त गरिरहेका थिए (नेपाल प्रेस डाइजेष्ट, वि.सं.२०१५ फागुन, पृ. ३८) । त्यसरी एउटै पार्टीमा भए तापनि नेताहरूका फरकफरक धारणा रहेका थिए । त्यसमध्ये मनमोहन अधिकारीले जुन तर्क राखेका थिए त्यसैलाई आधार बनाउँदै राजाले वि.सं.२०१७ सालको कदम चाले ।

मनमोहन अधिकारीले त्यतिबेला पार्टीको अवस्था र पार्टी कामका सम्बन्धमा पनि कुरा राख्दा केशरजंग रायमाझीले भर्खरमात्र उपचारबाट फर्किएका बेला राजनीतिमा बढी सक्रिय नहुन सुझाव दिएका थिए (भुसाल, वि.सं.२०६९ वैशाख १३) । त्यसपछि मनमोहन अधिकारी विराटनगर गएर आफ्नै किसिमले राजनीतिक गतिविधि गर्न थाले । त्यतिबेला राजधानी काठमाडौं पछिको दोस्रो राजनीतिक केन्द्र विराटनगर रहेको थियो । आवश्यक परेका बेला त्यहाँको मोर्चा पनि सम्हाल्ने र आराम पनि गर्ने उद्देश्यले उनी विराटनगर गएका थिए (ज्ञवाली, वि.सं.२०७० वैशाख ३) । विराटनगर गएपछि धारा ५५ राखेर राजाले संविधान दिएको हुनाले त्यो संविधान र त्यसले निर्दिष्ट गरेको व्यवस्था सधैंभरी खतरामा रहेको छ भन्ने कुरा ठाउँठाउँमा व्यक्त गर्दै हिंड्न थाले ।

संसदको निर्वाचनपछि पनि कुटनीतिक रूपमा राजा सक्रिय थिए । एकातिर राजामा महत्वाकाङ्क्षा बढ्दै गएको थियो भने अर्को तर्फ सरकारले जनचहाना अनुसार काम गर्न सकिरहेको थिएन । त्यस्तो अवस्थाको फाइदा उठाउँदै राजा महेन्द्रले सिङ्गो राजनीतिक व्यवस्था नै परिवर्तन गर्ने सोचको विकास गर्दै गए । उनी आमनिर्वाचनमा नेपाली जनताले नेकालाई बहुमत दिएर प्रजातन्त्रप्रति देखाएको आस्थाबाट असन्तुष्ट थिए । अर्को कुरा उनी बेलायतका राजा जर्ज तृतीय जस्तै शक्तिशाली शासक बन्न चाहन्थे (चटर्जी, सन् १९७७, पृ. ९) । त्यतिबेला वि.सं.२००७ सालको क्रान्तिमा राजाको पनि भूमिका रहनु, राजाको नेतृत्व सबै राजनीतिक दलहरूलाई स्वीकार्य हुनु र दलगत राजनीतिभन्दा अलग रहेकोमा राजाको पनि संसदीय व्यवस्थाको विकासमा प्रभावकारी भूमिका हुनुपर्ने आवश्यकताको महसुस गरी संविधानमा राजालाई अधिकार दिइएको थियो (मानन्धर र शर्मा, वि.सं.२०५३, पृ. ७७) । देशमा नेकाको सरकारको विरोधको वातावरण देखा परेकोले राजा महेन्द्रलाई आफ्नो महत्वाकाङ्क्षी योजना पुरा गर्ने अवसर मिल्न गयो । त्यसरी परिस्थिति अनुकूल भएको अवसर पारी राजा महेन्द्रले वि.सं.२०१७ साल पुस १ गते संसदीय व्यवस्थाको अन्त्य गरी राजनीतिक दलमाथि प्रतिबन्ध लगाए ।

५.१४ निष्कर्ष

मनमोहन अधिकारी नेपालमा कम्युनिस्ट पार्टीको गठन हुनभन्दा अघि नै कम्युनिस्ट बनेका भए तापनि पटकपटक जेल परेका कारण उनको हातबाट नेकपाको गठन हुन सकेन । यद्यपि नेकपाको गठनपछि उनले सोही पार्टीमा रहेर काम गरे । उनी राणाशासनका विरुद्धको आन्दोलनमा नेकपाको सदस्यका हैसियतले लड्दै गर्दा रक्षादलका सेनाको गिरफ्तारिमा परे । त्यसो हुनुमा विश्वमा बढ्दै गएको साम्यवादी लहरलाई नेपालमा बेलैमा रोक्ने उद्देश्य रहेको भए तापनि कम्युनिस्ट पार्टी आफ्नो उद्देश्यमा अडीग थियो । नेकपाको सङ्गठन विस्तारका क्रममा पार्टी नेतृत्व र सैद्धान्तिक कुराहरूमा क्रमशः नयाँ अनुहार र विचारहरू देखिन थालेपछि पार्टीका मूल्य मान्यताको ख्यालै नगरी नेतृत्व परिवर्तन हुन पुग्यो । जुन घटना नेकपाभित्र नेतृत्वको सवालमा सधैं विवादित बन्यो भने मनमोहन अधिकारीको नेतृत्व पनि चुनौतिपूर्ण रूपमा रह्यो ।

पार्टीमाथिको प्रतिबन्ध हटाउदा पदीय जिम्मेवारिका हिसावले मनमोहन अधिकारीले वक्तव्य दिए तापनि पार्टीको एक तहको निर्णयअनुसार नै थियो । तर आरोप र प्रत्यारोप गर्ने क्रममा व्यक्तिगत तवरले उनीमाथि राजतन्त्रवादी भएको आरोप लगाइयो । अझ कार्यवहाक महासचिव केशरजंग रायमाझी क्रमशः दवार परस्त बन्दै जानुले मनमोहन अधिकारीको आलोचना गर्नेहरू उत्साहित भए । दोस्रो महाधिवेशनबाट रायमाझी निर्वाचित महासचिव भएपछि नेकपाभित्र सैद्धान्तिक विवाद भन गहिरिदै जान थाल्यो । त्यसो हुनुमा कुनै एउटा व्यक्तिलाई मात्र दोषी भन्नु भन्दा पनि नेताहरूमा देखिएको आलोकचो व्यवहार र प्रवृत्ति नै जिम्मेवार थियो भन्न सकिन्छ । केशरजंग

रायमाझीले कार्यवाहक महासचिव बन्न पाउनु त्यसैको परिणाम थियो । मनमोहन अधिकारी विदेश बस्नु बाध्याता भए तापनि उनले कार्यवाहक महासचिव छाडेर जाँदा पार्टीमा उठेको किचलो, पार्टी नेतृत्व गर्ने व्यक्ति, देशको राजनीतिक अवस्था आदिका बारेमा गम्भिर बनेको देखिदैन । उनले लामो समय चीनमा बसेर उपचार गरी स्वास्थ्य लाभ गरे । उनको स्वास्थ्य राम्रो भयो त्यो पक्ष सकारात्मक भए तापनि चीनको बसाई नेपालको राजनीतिक आन्दोलनका लागि प्रतिउत्पादक हुन पुग्यो ।